

Μια νέα ματιά στους Μέσους Χρόνους

Το βιβλίο αυτό έχει να κάνει με την αλλαγή. Αυτό που ονομάζεται Μεσαίωνας ή Μέσοι Χρόνοι διήρκεσε μια χιλιετία, από το 500 μέχρι το 1500· και η Ευρώπη, που αποτελεί το θέμα αυτού του βιβλίου, ήταν ένα πολύ διαφορετικό μέρος στα τέλη αυτής της περιόδου απ' ό,τι στις αρχές της. Στο ξεκίνημα της συγκεκριμένης περιόδου δέσποζε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ενοποιώντας τη μισή Ευρώπη αλλά και διαχωρίζοντάς την κάθετα από την υπόλοιπη μισή· μια χιλιετία αργότερα, η Ευρώπη είχε προσλάβει την περίπλοκη μορφή που διατήρησε έκτοτε, με την πλειονότητα των σημερινών ανεξάρτητων κρατών να είναι ευδιάκριτη υπό το ένα ή το άλλο σχήμα. Στόχος μου σε αυτό το βιβλίο είναι να δείξω πώς επήλθαν η αλλαγή αυτή και πολλές άλλες, καθώς και μέχρι ποίου βαθμού είναι σημαντικές. Ωστόσο, δεν εστιάζομαι στα επακόλουθα. Πολλοί απ' όσους έχουν γράψει για τους Μέσους Χρόνους έχουν ασχοληθεί με τις απαρχές αυτών των «εθνών»-κρατών ή με άλλες εκφάνσεις της «νεωτερικότητας», όπως θεωρούν, ενώ ακριβώς αυτά τα επακόλουθα είναι εκείνα που κατά τους ίδιους νοηματοδοτούν την περίοδο του Μεσαίωνα. Κατά την άποψή μου, αυτό αποτελεί σοβαρό σφάλμα. Η Ιστορία δεν είναι τελεολογική: η ιστορική εξέλιξη, δηλαδή, δεν βαίνει *προς*· βαίνει *από*. Επιπλέον, σε ό,τι με αφορά, ο Μεσαίωνας, γεμάτος σφρίγος καθώς ήταν, συνιστά μια καθ' εαυτήν και αφ' εαυτής ενδιαφέρουσα περίοδο· δεν χρειάζεται επικύρωση από οποιαδήποτε ακόλουθη εξέλιξη. Ελπίζω ότι το βιβλίο αυτό θα καταστήσει το συγκεκριμένο ενδιαφέρον σαφές.

Μολταταύτα, αυτό δεν σημαίνει ότι η μεσαιωνική ευρωπαϊκή ιστορία απαρτίζεται απλώς από γεγονότα δίχως αλληλουχία, τα οποία δεν διαθέτουν καμία απολύτως δομή πέραν του ότι αποτελούν μέρος μιας τυχαία επιλεγμένης χιλιετίας. Απεναντίας. Οι Μέσοι Χρόνοι χαρακτηρίζονται από μερικές καταφανείς στιγμές αλλαγής· αυτές είναι που προσδίδουν τη μορφή της στην περίοδο. Η πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5ο αιώνα, η κρίση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας τον 7ο αιώνα, οπότε ήλθε αντιμέτωπη με την

άνοδο του Ισλάμ, η δυναμικότητα του καρολίγγειου πειράματος στην εκτενώς ηθικοποιημένη διακυβέρνηση στα τέλη του 8ου και κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα, η εξάπλωση του χριστιανισμού στη βόρεια και ανατολική Ευρώπη (ειδικά) τον 10ο αιώνα, η ριζική αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας στη Δύση τον 11ο αιώνα, η δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα, η ανασυγκρότηση της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας στη Δύση τον 12ο και 13ο αιώνα, η αφάνεια του Βυζαντίου κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, ο Μαύρος Θάνατος και η ανάπτυξη κρατικών δομών τον 14ο αιώνα, καθώς και η ανάδυση μιας ευρύτερης ενεργού λαϊκής συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα στα τέλη του 14ου και κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα: αυτές, κατά τη γνώμη μου, είναι οι εν λόγω μείζονες στιγμές αλλαγής, σε καθεμιά από τις οποίες αφιερώνεται σε αυτό το βιβλίο και από ένα κεφάλαιο. Ο συνδυασμός κρίκος όλων αυτών των σημείων καμπής ήταν ένα σύνολο διαρθρωτικών εξελίξεων: μεταξύ άλλων, η υποχώρηση και ο επαναπροσδιορισμός εννοιών δημόσιας εξουσίας, η μεταβολή στο ισοζύγιο των πόρων των πολιτικών συστημάτων, από τη φορολογία στη γαιοκτησία και τανάπαυιν, ο μεταβαλλόμενος αντίκτυπος της χρήσης της γραφής στην πολιτική κουλτούρα και η ανάπτυξη κατά το δεύτερο μισό των Μέσων Χρόνων τυποποιημένων και οριοθετημένων προτύπων τοπικής εξουσίας και ταυτότητας, τα οποία μετασχημάτισαν τους τρόπους που άρχοντες και αρχόμενοι συμπεριφέρονταν οι μεν στους δε. Οι παραπάνω εξελίξεις θα βρεθούν επίσης με τη σειρά τους στο επίκεντρο του βιβλίου αυτού. Ένα βιβλίο αυτής της έκτασης δεν μπορεί να εμβαθύνει στη μικροϊστορία κοινωνιών ή πολιτισμών με κάθε λεπτομέρεια, ούτε, εξάλλου, να προσφέρει εκτενείς παρουσιάσεις των γεγονότων ανά χώρα. Το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί μια ερμηνεία των Μέσων Χρόνων, όχι μια εγχειριδιακή καταγραφή – ούτως ή άλλως, υπάρχουν αρκετές τέτοιες, πολλές από τις οποίες είναι άριστες και στις οποίες δεν χρειάζεται να προστεθούν καινούργιες.¹ Φυσικά, ξεκίνησα κάθε κεφάλαιο με σύντομες περιγραφές της πολιτικής δράσης, προκειμένου να πλαισιώσω τα επιχειρήματά μου, ειδικά για αναγνώστες που καταπιάνονται με το Μεσαίωνα για πρώτη φορά. Πρόθεσή μου, όμως, είναι να επικεντρωθώ στις στιγμές αλλαγής και τις δεσπόζουσες δομές, δείχνοντας αυτό που, κατά τη γνώμη μου, χαρακτήρισε κυρίως το Μεσαίωνα και τον καθιστά ενδιαφέροντα: και οι στιγμές και οι δομές αυτές αποτελούν τις βάσεις όσων ακολουθούν.

Ο κατάλογός μου με στιγμές αλλαγής παρουσιάζει επίσης μια διαφορετική πλοκή από αυτήν που εμφανίζεται, ρητά ή άρρητα, σε πάρα πολλές περιγραφές των ευρωπαϊκών Μέσων Χρόνων. Ακόμα και σήμερα, σύμφωνα με ένα πολύ συνηθισμένο αφήγημα, η Ευρώπη αναδύεται από τον ξεπεσμό με τη «γρηγοριανή μεταρρύθμιση» του 11ου αιώνα, από την άγνοια με την «Αναγέννηση» του 12ου αιώνα, από τη φτώχεια με τη φλαμανδική υφαντουργία και τη βενετική

ναυτιλία, από την πολιτική αδυναμία με την οικοδόμηση (εθνών-)κρατών από τον Ερρίκο Β΄ και τον Εδουάρδο Α΄ στην Αγγλία, από τον Φίλιππο Β΄ και τον Λουδοβίκο Θ΄ στη Γαλλία, από τον Αλφόνσο ΣΤ΄ και τον Φερδινάνδο Γ΄ στην Καστίλη, φτάνοντας στο αποκορύφωμά της κατά τον «κεντρικό Μεσαίωνα» (12ο και 13ο αιώνα) με τις Σταυροφορίες, την ιπποσύνη, τους γοτθικούς καθεδρικούς ναούς, την παπική μοναρχία, το Πανεπιστήμιο του Παρισιού και τις εμποροπανηγύρεις της Καμπανίας· αντιθέτως, η περίοδος μετά το 1350 χαρακτηρίζεται από «κάμψη», λόγω της πανούκλας, των πολέμων, του Σχίσματος και της πολιτισμικής αστάθειας, ώσπου ο ουμανισμός και η ριζική εκκλησιαστική μεταρρύθμιση να ξεκαθαρίσουν και πάλι το τοπίο. Το παραπάνω αφήγημα δεν έχει θέση στο ανά χείρας βιβλίο. Παρερμηνεύει τους ύστερους Μέσους Χρόνους, αποκλείοντας πλήρως τους πρώιμους Μέσους Χρόνους και το Βυζάντιο· επιπλέον, αποτελεί σε μεγάλο βαθμό προϊόν της επιθυμίας εκείνης που θέλει να καταστήσει το Μεσαίωνα, τουλάχιστον την περίοδο μετά το 1050, «πραγματικά» μέρος της νεωτερικότητας, επιθυμία στην οποία αναφέρθηκα ήδη επικριτικά. Το συγκεκριμένο αφήγημα αποτελεί επίσης τον κρυφό κληρονόμο της παλαιάς επιθυμίας που θέλει από την Ιστορία να προσφέρει ηθικά διδάγματα, περιόδους άξιες θαυμασμού, ήρωες και αχρείους, πράγματα που οι ιστορικοί λένε ότι έχουν ξεπεράσει, δίχως ωστόσο συνήθως να το έχουν πράξει.

Για πολλούς, ο ηθικοδιδασκισμός αυτός προέρχεται από την ίδια τη λέξη «Μεσαίωνα». Η τελευταία διαθέτει μια παράξενη ιστορία· υπήρξε εξ αρχής ένας αρνητικός όρος, παραμένοντας έκτοτε εν πολλοίς τέτοιος. Από την εποχή της ρωμαϊκής Δημοκρατίας και μετά, οι άνθρωποι αναφέρονταν συνήθως στους εαυτούς τους ως «νεότερους» –*moderni* στα λατινικά– και στους προγόνους τους ως *antiqui*, «αρχαίους». Τον 14ο και τον 15ο αιώνα, ωστόσο, μια δράκα διανοούμενοι, που τους ονομάζουμε ουμανιστές, άρχισαν να περιορίζουν τη χρήση της λέξης «αρχαίοι» στους κλασικούς συγγραφείς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στους προκατόχους της, τους οποίους θεωρούσαν πραγματικούς προγόνους τους, υποβιβάζοντας τους δήθεν κατώτερους συγγραφείς της ενδιάμεσης χιλιετίας σε αυτό που, από τον 17ο αιώνα, ονομαζόταν ολοένα και περισσότερο «Μέσοι Χρόνοι», *medium aevum*, εξού και «Μεσαίωνα». Η γλωσσική αυτή χρήση παραλήφθηκε προπάντων από τον 19ο αιώνα και, στη συνέχεια, εξαπλώθηκε στα πάντα: η διακυβέρνηση, η οικονομία, η εκκλησία κ.ο.κ. έγιναν «μεσαιωνικές» και αντιπαρατάχτηκαν στην έννοια –του 19ου αιώνα και αυτή– της Αναγέννησης, οπότε υποτίθεται ότι άρχισε η «νεότερη» ιστορία.² Η περίοδος του Μεσαίωνα μπόρεσε έτσι να θεωρηθεί μια τυχαία επινόηση, μια απάτη που διέπραξαν μερικοί λόγιοι εις βάρος του μέλλοντος, αφού πρώτα κέρδισαν την εμπιστοσύνη του. Ωστόσο, με τη συσσώρευση ολοένα και περισσότερων στρωμάτων «νεωτερικότητας», ο Μεσαίωνα έχει καταστεί μια δραστική ιδέα.

Με την προϊούσα επαγγελματοποίηση της ιστοριογραφίας από τη δεκαετία

του 1880 και εξής, καθώς και με την ανάπτυξη των ιστοριογραφικών εξειδικεύσεων ανά περίοδο, το μεσαιωνικό παρελθόν άρχισε και αυτό να αποκτά θετικότερη εικόνα. Ένα μέρος της εικόνας αυτής είχε, κατά κάποιον τρόπο, αμυντικό χαρακτήρα, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση των ισχυρισμών ορισμένων ερευνητών διαφορετικών μεσαιωνικών περιόδων περί μεσαιωνικών «αναγεννήσεων» (της «Αναγέννησης του 12ου αιώνα» και πάλι ή της «Καρολίγγειας Αναγέννησης»), οι οποίες θα δικαίωναν ενδεχομένως την ερευνώμενη από τους ίδιους περίοδο στα μάτια των περιφρονητικών νεοτέρων. Ένα άλλο μέρος της εικόνας αυτής προσέλαβε χαρακτήρα μεγάλου ενθουσιασμού και ενίοτε ζήλου, καθώς ορισμένοι καθολικοί ιστορικοί εκθειάζαν τη θρησκευτική αγνότητα των Μέσων Χρόνων, ενώ κάποιοι εθνικιστές ιστορικοί επικεντρώνονταν στις ανέκαθεν μεσαιωνικές ρίζες της ανέκαθεν ανώτερης ταυτότητας των δικών τους χωρών. Η περίοδος του Μεσαίωνα, μια περίοδος χρονικά απομακρυσμένη και –σε ορισμένους τόπους– ανεπαρκώς καταγεγραμμένη, γίνεται εδώ η φανταστική πηγή κάθε λογής επιθυμίας του 20ού αιώνα, εξίσου πλασματική όσο η ρητορική οποιοδήποτε ουμανιστή. Ωστόσο, η επαγγελματοποίηση και εξειδίκευση της ιστοριογραφίας σηματοδότησαν επίσης πάνω από έναν αιώνα σκληρής εμπειρικής εργασίας που επέτρεψε την ολοένα και πιο ξεκάθαρη αναγνώριση της συνθετότητας της μεσαιωνικής χιλιετίας και της σαγήνης που αυτή άσκησε. Οι ιστορικοί του Μεσαίωνα οφείλουν συνήθως στους προβληματισμούς της εθνικιστικής ιστοριογραφίας περισσότερο απ’ όσα αντιλαμβάνονται· ακόμα ισχύει ότι οι Άγγλοι ιστορικοί είναι πιο επιρρεπείς στη θεώρηση της ανάπτυξης του αγγλικού κράτους –του πρώτου έθνους-κράτους στην Ευρώπη, ένδειξης του αγγλικού εξαιρετισμού– ως κεντρικού ζητήματος, ενώ οι Γερμανοί εκφράζουν την ανησυχία τους για τον *Sonderweg*, τον «ξεχωριστό δρόμο» που απέτρεψε μια τέτοια κρατογένεση στη χώρα τους· την ίδια στιγμή, οι Ιταλοί ιστορικοί εξετάζουν τη διάσπαση του βασιλείου της Ιταλίας με αταραξία, διότι η διάσπαση αυτή είχε ως συνέπεια την αυτονομία των πόλεων της Ιταλίας και, επομένως, την κουλτούρα του πολίτη που συνεπέφερε η (κατ’ αυτούς πέρα για πέρα ιταλική) Αναγέννηση.³ Εντούτοις, το βάθος και η συνθετότητα της έρευνας γύρω από το Μεσαίωνα έχουν αυξηθεί πλέον αρκετά, ώστε να υφίστανται εναλλακτικές σε σχέση με τις παραπάνω απόψεις, τις οποίες μπορούμε να παρακάμψουμε ευκολότερα.

Ένα πρόβλημα λοιπόν επιλύεται, ένα άλλο όμως κάνει την εμφάνισή του. Αν δεν συλλάβουμε πλέον τους Μέσους Χρόνους σαν μια ζοφερή περίοδο αλόγιστης βίας, άγνοιας και δεισιδαιμονίας, τότε τι διαφοροποιεί την εποχή αυτή από το «πριν» και το «μετά»; Μέχρι ενός ορισμένου σημείου, αυτό μπορεί να ειπωθεί ευκολότερα για την αρχή της συγκεκριμένης περιόδου, καθώς η τελευταία σχετίζεται για πρακτικούς λόγους με τις πολιτικές κρίσεις που επήλθαν με την πτώση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5ο αιώνα, εξού και η κατά

προσέγγιση ημερομηνία του έτους 500 ως διαχωριστική γραμμή μεταξύ Αρχαιότητας και Μεσαίωνα: ανεξάρτητα από το αν κανείς θεωρεί ή όχι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κατά κάποιον τρόπο «καλύτερη» των διάδοχων δυτικών κρατών, τα τελευταία πάντως υπήρξαν σίγουρα πιο κατακερματισμένα, πιο αδύναμα από δομικής και πιο απλά από οικονομικής απόψεως. Η ρήξη περιπλέκεται λόγω της μακράς επιβίωσης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, την οποία σήμερα αποκαλούμε Βυζάντιο· αποτέλεσμα αυτού είναι ότι το έτος 500 ουδόλως αποτελεί διαχωριστική γραμμή στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Μάλιστα, ακόμα και στη Δύση, η ρήξη δεν επηρέασε παρά μια δράκα από τα σημερινά ευρωπαϊκά έθνη, με τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία και τη νότια Βρετανία να αποτελούν τα μεγαλύτερα από αυτά, καθώς η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν εκτάθηκε ποτέ μέχρι την Ιρλανδία, τη Σκανδιναβία, το μεγαλύτερο μέρος της Γερμανίας ή τις περισσότερες από τις σλαβόφωνες χώρες. Περιπλέκεται επίσης από την επιτυχία με την οποία η τελευταία γενιά ιστορικών κατέδειξε τις έντονες συνέχειες που υπερέβησαν τη διαχωριστική γραμμή του έτους 500 και, πιο συγκεκριμένα, τις συνέχειες στις πολιτισμικές πρακτικές –στις θρησκευτικές παραδοχές, στο συμβολισμό της δημόσιας εξουσίας–, οι οποίες έχουν ενδεχομένως ως αποτέλεσμα τη μακρά επιβίωση μιας «ύστερης ύστερης Αρχαιότητας» που για ορισμένους φτάνει μέχρι το 800, ενώ για κάποιους άλλους μέχρι τον 11ο αιώνα. Εδώ, η σχέση μεταξύ αλλαγής και σταθερότητας μετριάζει τη σαφήνεια της ρήξης που αποτέλεσε η διάσπαση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, ο μισός αιώνας είτε πριν από είτε μετά το έτος 500 εξακολουθεί να αποτελεί ένα βολικό σημείο εκκίνησης και, για μένα τουλάχιστον, έναν δείκτη έντονης αλλαγής σε πάρα πολλά επίπεδα, για να τα αγνοήσει κανείς.

Το έτος 1500 (είτε πάλι ο μισός αιώνας πριν ή έπειτα απ' αυτό) παρουσιάζει μεγαλύτερη δυσκολία: Λιγότερα πράγματα άλλαξαν τότε ή, τουλάχιστον, οι υποτιθέμενοι δείκτες της απαρχής της «νεότερης» περιόδου δεν υπήρξαν όλοι τους ιδιαίτερος σημαίνοντες. Η οριστική άλωση του Βυζαντίου από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1453 δεν ήταν τόσο συνταρακτική για ολόκληρο τον κόσμο, διότι η άλλοτε εκτενής Αυτοκρατορία είχε ήδη περιοριστεί σε μικρές διάσπαρτες επαρχίες στη σημερινή Ελλάδα και την Τουρκία, ενώ, ούτως ή άλλως, οι Οθωμανοί διατήρησαν με αρκετή αποτελεσματικότητα τις βυζαντινές πολιτικές δομές. Η «ανακάλυψη» της Αμερικής από τον Κολόμβο –ή, μάλλον, η κατάκτηση των πιο σημαντικών κρατών της από Ισπανούς τυχοδιώκτες κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1520 και του 1530– υπήρξε ασφαλώς καταστροφική για τους Αμερικανούς, οι επιπτώσεις της ωστόσο στην Ευρώπη (εξαιρουμένης της Ισπανίας) άργησαν πολύ μέχρι να καταστούν σημαντικές. Το ουμανιστικό κίνημα, το οποίο βρίσκεται στον πνευματικό πυρήνα της Αναγέννησης, φαίνεται όλο και πιο μεσαιωνικό ως προς το ύφος του. Μένουμε με την προτεσταντική Μεταρρύθμιση κατά τη διάρκεια και πάλι των δεκαετιών

του 1520 και του 1530 κυρίως (με την καθολική Αντιμεταρρύθμιση να ακολουθεί αργότερα, στον ίδιο αιώνα), έναν θρησκευτικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό που χώρισε τη δυτική και κεντρική Ευρώπη στα δύο, δημιουργώντας δύο συχνά αντιμαχόμενα μπλοκ, καθένα με σταθερά αποκλίνουσες πολιτικές και πολιτισμικές πρακτικές, τα οποία εξακολουθούν να υφίστανται. Επρόκειτο, ασφαλώς, για μια μείζονα και σχετικά αιφνίδια ρήξη, έστω κι αν είχε ελάχιστες επιπτώσεις στον ορθόδοξο χριστιανισμό της ανατολικής Ευρώπης. Ωστόσο, αν θεωρήσουμε δείκτη του τέλους της μεσαιωνικής Ευρώπης τη Μεταρρύθμιση, τότε ορίζουμε ως αρχή των Μέσων Χρόνων μια πολιτική και οικονομική κρίση σε ένα περιβάλλον πολιτισμικών και θρησκευτικών συνεχειών, και ως τέλος τους μια πολιτισμική και θρησκευτική κρίση σε ένα περιβάλλον εντός του οποίου η πολιτική και η οικονομία παρέμειναν σχεδόν απαράλλαχτες. Κάτι το τεχνητό χαρακτηρίζει εν προκειμένω τον όλο ορισμό των Μέσων Χρόνων, κάτι από το οποίο δεν μπορούμε να ξεφύγουμε.

Μολαταύτα, η παραδοχή αυτή μάς επιτρέπει να επανεξετάσουμε το ζήτημα του τρόπου πραγμάτευσης των Μέσων Χρόνων ως μιας ενιαίας οριοθετημένης μονάδας. Θα μπορούσαμε, φυσικά, να αναζητήσουμε μια καλύτερη ημερομηνία από το 1500, για να θέσουμε τέλος σε μια μελέτη: ίσως το 1700, με τις επιστημονικές και οικονομικές επαναστάσεις· ίσως το 1800, με τις πολιτικές και βιομηχανικές επαναστάσεις. Οι παραπάνω ημερομηνίες έχουν ήδη διερευνηθεί αρκετές φορές. Όμως, κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με τον ισχυρισμό ότι κάποιο είδος αλλαγής ήταν υπέρτατης σημασίας, εις βάρος των άλλων· θα ισοδυναμούσε με την επινόηση νέων ορίων, όχι με τη σχετικοποίησή τους. Η έλξη που ασκεί το να εμμένει κανείς σε ό,τι διαθέτει συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι η περίοδος 500-1500 αποτελεί ένα τεχνητό χρονικό διάστημα, στο πλαίσιο του οποίου μπορούν να εντοπιστούν με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικούς τόπους αλλαγές, δίχως οι τελευταίες να οδηγούν απαραίτητα με τρόπο τελεολογικό σε κάποιο μείζον τελικό συμβάν, είτε αυτό είναι η Μεταρρύθμιση, είτε η επανάσταση, είτε η εκβιομηχάνιση, είτε οποιαδήποτε άλλη ένδειξη «νεωτεरिकότητας». Και θα πρέπει επίσης να προστεθεί ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συνδράμει σε ευρύτερες συγκρίσεις, αν και εδώ δεν επιχειρείται κάτι ανάλογο. Στη χιλιετία που διανύουμε, ιστορικοί με αντικείμενο την Αφρική, την Ινδία ή την Κίνα ασκούν συνήθως κριτική στην ταμπέλα του «Μεσαίωνα», διότι η τελευταία φαίνεται να κουβαλά ένα ευρωπαϊκό φορτίο και –ακόμα χειρότερα– να επωμίζεται μια τελεολογία αναπόφευκτης ευρωπαϊκής υπεροχής, ενός είδους υπεροχής που οι περισσότεροι ιστορικοί πλέον απορρίπτουν. Αν όμως αναγνωριστεί ο τεχνητός χαρακτήρας της, η ευρωπαϊκή μεσαιωνική εμπειρία μπορεί να χρησιμοποιηθεί συγκριτικά, αντιπαραβαλλόμενη προς άλλες εμπειρίες με πιο ουδέτερο και, επομένως, πιο χρήσιμο τρόπο.⁴

Στην πραγματικότητα, ούτε η «Ευρώπη» αποτελεί μια ξεκάθαρη έννοια.

Πρόκειται απλώς για μια χερσόνησο της ευρασιατικής ηπείρου, όπως η νοτιο-ανατολική Ασία.⁵ Στα βορειοανατολικά, τα δάση της Ρωσίας και η ερημιά της Σιβηρίας τη χωρίζουν από τα μεγάλα ασιατικά κράτη· ωστόσο, ο διάδρομος της στέπας νοτιώς της Σιβηρίας συνέδεε την Ασία με την Ευρώπη για τους δραστήριους καβαλάρηδες όλων των εποχών –τους Ούννους, τους Βούλγαρους Τούρκους και τους Μογγόλους, που έκαναν διαδοχικά την εμφάνισή τους–, ενώ προς Δυσμάς, από την Ουκρανία προς την Ουγγαρία, η στέπα συνέχιζε με κατεύθυνση την ενδοχώρα της Ευρώπης. Και το πιο σημαντικό είναι ότι η νότια Ευρώπη παρέμεινε στο διάβα όλων των εποχών αναπόσπαστα δεμένη με τη Μεσόγειο και τις οικονομικές διασυνδέσεις με τις γειτονικές περιοχές της δυτικής Ασίας και της βόρειας Αφρικής, ακόμα κι όταν εξέλιπταν οι πολιτικοί και πολιτισμικοί δεσμοί με τις τελευταίες. Ως ενωμένη θάλασσα για όσο διάστημα άντεξε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η Μεσόγειος αποτέλεσε ένα πολύ πιο σημαντικό αντικείμενο έρευνας απ’ ό,τι η «Ευρώπη», διαιρεμένη καθώς ήταν η τελευταία ανάμεσα στο ρωμαϊκό κράτος στο Νότο και σ’ ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο δίκτυο «βαρβαρικών» λαών (όπως τους αποκαλούσαν οι Ρωμαίοι) στο Βορρά. Η κατάσταση αυτή δεν επρόκειτο να μεταβληθεί μέσα στο προσεχές χρονικό διάστημα: πριν από το 950, ο χριστιανισμός και οι τεχνικές της μεταρωμαϊκής διακυβέρνησης δεν επεκτάθηκαν σχεδόν καθόλου βορείως της πρώην ρωμαϊκής μεθορίου. Μέχρι τότε, η Μεσόγειος άρχιζε, ούτως ή άλλως, να ξαναζωντανεύει ως εμπορικός κόμβος, αποτελώντας εξίσου σημαντικό δίκτυο ανταλλαγών με εκείνα του Βορρά καθ’ όλη την υπόλοιπη διάρκεια των Μέσων Χρόνων.⁶ Εξάλλου, η Ευρώπη ουδέποτε αποτέλεσε μια ενιαία πολιτική μονάδα, ούτε κατά το Μεσαίωνα, ούτε και έκτοτε.

Φυσικά, οι άνθρωποι των Μέσων Χρόνων αναφέρονταν πράγματι στην Ευρώπη. Τον 9ο αιώνα, η ακολουθία των Καρολιδών, των βασιλέων που κυβερνούσαν τη σημερινή Γαλλία, τη Γερμανία, τις Κάτω Χώρες και την Ιταλία, αποκαλούσε ενίοτε τους προστάτες της αφέντες της «Ευρώπης», ενώ το ίδιο έκαναν και οι διάδοχοί τους στην οθωνική Γερμανία του 10ου αιώνα: Παρουσίαζαν τους προστάτες τους ως εν δυνάμει επικυρίαρχους πολύ αόριστα χαρακτηρισμένων αλλά αρκετά εκτεταμένων εδαφών, για τα οποία η «Ευρώπη» αποτελούσε την κατάλληλη λέξη. Καθ’ όλη τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων, ο όρος διατήρησε αυτή τη ρητορική σημασία, παράλληλα με το βασικό γεωγραφικό περίγραμμα που παρέλαβε από την Αρχαιότητα, σπανίως όμως –σπανίως, όχι ποτέ– αποτέλεσε τη βάση οποιασδήποτε διεκδικούμενης ταυτότητας.⁷ Είναι αλήθεια ότι καθ’ όλη τη διάρκεια των κεντρικών Μέσων Χρόνων ο χριστιανισμός πράγματι εξαπλώθηκε σε όλες τις αποκαλούμενες στις μέρες μας ευρωπαϊκές χώρες (η Λιθουανία, η οποία την εποχή εκείνη ήταν πολύ μεγαλύτερη από το σημερινό της μέγεθος, αποτέλεσε το τελευταίο πολιτικό καθεστώς του οποίου οι άρχοντες τον ασπάστηκαν στα τέλη του 14ου αιώνα). Το γεγονός

αυτό, ωστόσο, δεν δημιούργησε μια κοινή ευρωπαϊκή θρησκευτική κουλτούρα, καθώς η προς Βορράν εξάπλωση του λατινογενούς και του ελληνογενούς χριστιανισμού αποτέλεσαν δύο ξεχωριστές διαδικασίες. Επιπλέον, τα διαρκώς μεταβαλλόμενα σύνορα ανάμεσα στα εδάφη υπό χριστιανική και μουσουλμανική κυριαρχία –με τους χριστιανούς άρχοντες να κατευθύνονται προς το Νότο της Ισπανίας του 13ου αιώνα και τους μουσουλμάνους (Οθωμανούς) άρχοντες να κατευθύνονται προς το Βορρά των Βαλκανίων του 14ου και του 15ου αιώνα– είχαν ως αποτέλεσμα η καθαρότητα μιας «χριστιανικής Ευρώπης» (η οποία, ούτως ή άλλως, ανέκαθεν απέκλειε τους πολυπληθείς Εβραίους της) να μην ανταποκριθεί ποτέ στην πραγματικότητα, όπως εξακολουθεί να μην ανταποκρίνεται ακόμα και σήμερα. Όπως θα διαπιστώσουμε, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της υπό εξέταση περιόδου η Ευρώπη πράγματι αποκτά κατά μία πολύ γενική έννοια ένα ορισμένο επίπεδο κοινής ανάπτυξης, στο πλαίσιο μιας πληθώρας θεσμών και πολιτικών πρακτικών όπως το δίκτυο των επισκοπών ή η χρήση της γραφής στη διακυβέρνηση, που τη συνέδεσαν από τη Ρωσία μέχρι την Πορτογαλία. Μολαταύτα, το γεγονός αυτό δεν αρκεί για να θεωρήσουμε την ευρωπαϊκή ήπειρο ένα ενιαίο σύνολο. Η Ευρώπη ήταν εξαιρετικά ποικιλόμορφη. Ακόμα και σήμερα, κάθε αξίωση μιας ουσιώδους ευρωπαϊκής –και μόνο ευρωπαϊκής– ενότητας είναι πλασματική, ενώ μια τέτοια αξίωση κατά τους Μέσους Χρόνους θα συνιστούσε αποκύημα της φαντασίας. Συνεπώς, η μεσαιωνική Ευρώπη αποτελεί απλώς έναν εκτενή διαφοροποιημένο χώρο, ιδωμένο καθ' όλη τη διάρκεια μιας μακράς χρονικής περιόδου. Διαθέτει επαρκή τεκμηρίωση, ώστε να επιτρέπει έρευνες που εκφράζουν αρκετές λεπτές αποχρώσεις. Ουδόλως πρόκειται για μια ρομαντική ιδέα, ούτε και εννοείται ως τέτοια. Μολαταύτα, ο χώρος και ο χρόνος αυτός εμπεριέχουν ορισμένο συναρπαστικό υλικό. Στόχος μου είναι να δώσω στο υλικό αυτό μορφή.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μια τελευταία υπενθύμιση. Δύο είναι οι συνηθισμένες προσεγγίσεις του Μεσαίωνα: είτε να μετατρέψει κανείς τους ανθρώπους του σε ανθρώπους «ακριβώς σαν κι εμάς», ενεργώντας μόνο σε έναν τεχνολογικά απλούστερο κόσμο σπαθιών, αλόγων και περγαμινών αλλά δίχως κεντρική θέρμανση· είτε να τους μετατρέψει σε ανθρώπους απροσμέτρητα διαφορετικούς από εμάς, με αξιακά συστήματα και κατηγοριοποιήσεις του κόσμου, που δυσκολευόμαστε ακόμα και να τα συλλάβουμε, που συνήθως μας είναι δυσάρεστα και που προϋποθέτουν μια σύνθετη ανασυγκρότηση, προκειμένου να παραχθούν η λογική και η αιτιολόγησή τους σύμφωνα με τους ίδιους τους όρους τους. Καθεμιά από τις παραπάνω προσεγγίσεις είναι, από κάποιες απόψεις, ορθή· αμφοτέρως, ωστόσο, θεωρούμενες αυτοτελώς, αποτελούν παγίδες. Η πρώτη προσέγγιση ενέχει τον κίνδυνο της κοινοτοπίας είτε του ηθικοδιδασκτισμού που συνεπάγεται η απογοήτευση την οποία νιώθουμε κάθε φορά που οι δρώντες του Μεσαίωνα αποτυγχάνουν να συλλάβουν αυτό που για μας θα ήταν προφανές. Η

δεύτερη ενέχει επίσης τον κίνδυνο του ηθικοδιδασκτισμού, πολλές φορές όμως η εναλλακτική που προσφέρει είναι αυτή της συνέργειας, και μάλιστα, του ακκισμού, καθώς ο ιστορικός επικεντρώνεται εν είδει ανθρωπολόγου μόνο στη σαγήνη του ξένου, ορισμένες φορές μάλιστα σε πολύ μικρή κλίμακα. Θα προτιμούσα μια προσπάθεια συμπερίληψης αμφοτέρων των παραπάνω προσεγγίσεων σε μια ευρύτερη ιστορικοπολιτική απόπειρα κατανόησης του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι του Μεσαίωνα έκαναν επιλογές στο πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον που είχαν πραγματικά στη διάθεσή τους και με τις αξίες που πραγματικά κατείχαν, γράφοντας «την ίδια τους την ιστορία, όχι όμως με τη δική τους ελεύθερη βούληση· όχι κάτω από συνθήκες που έχουν επιλέξει αυτοί οι ίδιοι, αλλά υπό τις δοσμένες και κληρονομημένες συνθήκες με τις οποίες έρχονται απευθείας αντιμετώπιση».⁸ Ο Μαρξ, στον οποίο ανήκουν τα παραπάνω λόγια, δεν θεωρούσε ότι μια τέτοια ανάλυση συνεπαγόταν τη συνέργεια· ούτε κι εγώ το νομίζω· ωστόσο, απαιτεί κατανόηση των διάφορων δρώντων σε έναν πολύ διαφορετικό αλλά όχι μη αναγνωρίσιμο κόσμο. Όπως απαιτεί ολόκληρη η Ιστορία· αν και είναι όντως σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι η δεκαετία του 980 είναι πραγματικά ξένη, με αξίες και μια πολιτική λογική που, για να τις ανασυγκροτήσουμε, πρέπει να καταβάλουμε προσπάθεια με τη φαντασία μας, εξίσου σημαντικό είναι το να θυμάται κανείς ότι το ίδιο ισχύει και για τη δεκαετία του 1980.

* * *

Στο υπόλοιπο του εισαγωγικού αυτού κεφαλαίου θα ήθελα να εκθέσω ορισμένες βασικές παραμέτρους του τρόπου λειτουργίας της μεσαιωνικής κοινωνίας, οι οποίες θα μας βοηθήσουν με τη σειρά τους να κατανοήσουμε τα διαφορετικά μοτίβα συμπεριφοράς και τις πολιτικές κατευθύνσεις, που θα δούμε στο υπόλοιπο του ανά χειράς βιβλίου. Στην πρώτη αυτή ενότητα θα διαπραγματευτώ την πολιτική, ειδικά αυτή του κεντρικού Μεσαίωνα· στη συνέχεια, θα προχωρήσω με μεγαλύτερη συντομία στην οικονομία και σε ορισμένες βασικές πτυχές της μεσαιωνικής κουλτούρας. Όχι ότι όλοι οι άνθρωποι του Μεσαίωνα σκέφτονταν και ενεργούσαν με τον ίδιο τρόπο· ως συνήθως, οι αποκλίσεις ήταν τεράστιες· εντούτοις, υπήρχαν μερικά γνωρίσματα κοινά σε μεγάλη μερίδα των ανθρώπων αυτών, ορισμένα από τα οποία ήταν απλώς συνέπειες των βασικών κοινωνικοοικονομικών μοτίβων που, όπως θα δούμε, ήταν κοινά σε ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο.

Δεν ήταν εύκολο να κυκλοφορεί κανείς στη μεσαιωνική Ευρώπη. Η τελευταία διέθετε ένα δίκτυο δρόμων που είχε κληρονομήσει από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, οι δρόμοι αυτοί ωστόσο δεν εκτεινόταν πέραν της ρωμαϊκής μεθορίου κατά μήκος του Ρήνου και του Δούναβη· το οδικό δίκτυο στην υπόλοιπη Γερμανία και, ακόμα περισσότερο, βορειότερα και ανατολικότερα ήταν επί μακρόν υποτυπώ-

δες, και οι ταξιδιώτες περιορίζονταν, όσο περισσότερο μπορούσαν, στα πλωτά μέσα μεταφοράς και στις ποτάμιες κοιλάδες. Σε έναν κόσμο δίχως χάρτες, μόνο ειδικοί μπορούσαν να πάρουν το ρίσκο της εξεύρεσης δρόμων. Η Ευρώπη είναι μια ήπειρος δίχως ψηλά βουνά, εξαιρουμένων των Άλπεων· αυτό που αποτελούσε μεγαλύτερο εμπόδιο ήταν η δασική έκταση η οποία κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης, εκτός της Βρετανίας και ορισμένων από τις μεσογειακές χώρες – περίπου το πενήντα τοις εκατό της σημερινής Γερμανίας, σχεδόν το τριάντα τοις εκατό της σημερινής Γαλλίας και μεγαλύτερο ποσοστό της ανατολικής Ευρώπης. Από αυτή την άποψη, τουλάχιστον, οι ιστορίες των αδελφών Γκριμ για τους τολμηρούς νεαρούς ράφτες που χάνονταν στα δάση δεν ήταν αποκυήματα της φαντασίας. Το 1073, καθώς υποχωρούσε ταχέως μπρος στο ξέσπασμα της μεγάλης σαξονικής εξέγερσης, ο Γερμανός αυτοκράτορας Ερρίκος Δ΄ αναγκάστηκε να αναζητήσει καταφύγιο στο δάσος –διότι οι Σάξονες φρουρούσαν τους δρόμους– και να ταξιδέψει επί τρεις μέρες δίχως φαγητό, προτού φτάσει και πάλι σε κατοικημένα εδάφη. Σε κάθε περίπτωση, τα ταξίδια ήταν αργά, ακόμα κι όταν γίνονταν οδικώς. Όταν ο προαναφερθείς Ερρίκος, ο οποίος είχε πλέον θριαμβεύσει επί των Σαξόνων, ήλθε αντιμέτωπος με την πολιτική κωλυσιεργία του Πάπα Γρηγορίου Ζ΄ κατά το 1075-1076, τα απειλητικά μηνύματα που αντάλλαξαν μεταξύ τους και που γρήγορα εξελίχτηκαν σε αμοιβαίες απειλές καθάρσεως έκαναν σχεδόν έναν μήνα να πάνε από τη νότια Σαξονία και, στη συνέχεια, την Ουτρέχτη της σημερινής Ολλανδίας, όπου βρισκόταν ο Ερρίκος, στη Ρώμη και πίσω – και τούτο με γρήγορους ιππείς, το ταχύτερο μέσο μεταφοράς μέχρι τους σιδηροδρόμους του 19ου αιώνα.⁹ Η τοπογραφία συνιστούσε κίνδυνο και ταλαιπωρία· σχεδόν κανείς δεν αντιλαμβανόταν τη ρομαντική ατμόσφαιρα και ομορφιά των οροσειρών – οι τελευταίες μάλλον ήταν το άντρο των δαιμόνων και (στη Σκανδιναβία) των τρολ.

Παρά ταύτα, δεν πρέπει να μεγαλοποιεί κανείς την αγριότητα του τοπίου. Αποτελούσε το φόντο που, ορισμένες φορές, εισέβαλλε βιαίως στο προσκήνιο· δεν εμπόδισε όμως ορισμένα ευρωπαϊκά πολιτικά καθεστώτα να γίνουν συνήθως αρκετά μεγάλα, και μάλιστα, με τρόπο σταθερό. Όπως έχουμε ήδη δει, η Καρολίγγεια Αυτοκρατορία εκτεινόταν κατά μήκος της μισής δυτικής Ευρώπης· η ισχύς των πριγκίπων του Κιέβου κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα κάλυπτε σχεδόν την ίδια έκταση με τη σημερινή Ρωσία και Ουκρανία, μια χώρα όπου, βορείως της ανοιχτής στέπας, δασικές εκτάσεις απλώνονταν σχεδόν παντού. Οι άνθρωποι όμως όντως κυκλοφορούσαν. Πολλές φορές, οι βασιλείς βρίσκονταν εν κινήσει καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας τους – ο βασιλιάς Ιωάννης της Αγγλίας (1199–1216)^{*10} ταξίδευε κατά μέσο όρο είκοσι χιλιόμετρα

* Όλες οι χρονολογίες που δίνονται έπειτα από ονόματα αρχόντων αφορούν περιόδους βασιλείας. (Σ.τ.Μ.)

τη μέρα, μένοντας σπανίως οπουδήποτε παραπάνω από λίγες νύχτες.¹¹ Μεγάλα στρατεύματα μετακινούνταν χίλια ή και περισσότερα χιλιόμετρα ανά τακτά χρονικά διαστήματα, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με τις εκστρατείες των Γερμανών αυτοκρατόρων στην Ιταλία από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα ή με τις χερσαίες πορείες και τα θαλάσσια ταξίδια των αποφασισμένων να επιτεθούν στην Παλαιστίνη ή την Αίγυπτο Σταυροφόρων, μετακινήσεις που, ασχέτως του τι άλλο πέτυχαν, τουλάχιστον αποτέλεσαν υλικοτεχνικούς θριάμβους. Με βραδύτερους ρυθμούς μπόρεσαν να μετακινηθούν οι μεγάλοι πληθυσμοί, όπως συνέβη με τη γερμανική μετανάστευση σε μεγάλα τμήματα της ανατολικής Ευρώπης μετά το 1150. Συνεπώς, πρέπει ασφαλώς να αναγνωριστεί ότι ο ευρωπαϊκός κόσμος ήταν εν γένει εξαιρετικά τοπικοποιημένος. Μάλιστα, οι περισσότεροι άνθρωποι δεν γνώριζαν την περιοχή όπου κατοικούσαν παρά μόνο σε απόσταση μερικών χωριών προς οποιανδήποτε κατεύθυνση, συνήθως εκείνες που οδηγούσαν μέχρι τις πιο κοντινές αγορές. Ευρισκόμενος στις παρυφές ενός βασιλείου, ένας κόμης, δηλαδή ο τοπικός αντιπρόσωπος του βασιλιά, μπορούσε συνήθως να ενεργεί ουσιαστικά για αρκετό καιρό κατά το δοκούν, δίχως ο βασιλιάς να είναι σε θέση να τον σταματήσει ή, ορισμένες φορές, δίχως, έστω, να γνωρίζει τι σκάρωνε. Οι δυσκολίες στην επικοινωνία αποτελούσαν ανέκαθεν εμπόδιο. Αν όμως οι βασιλείς ήταν αποτελεσματικοί, στο τέλος έκαναν πράγματι την εμφάνισή τους με ένοπλους άνδρες (ή έστελναν άλλους κόμητες να αναλάβουν), και οι κόμητες γνώριζαν ότι θα το πράξουν: Το γεγονός αυτό περιόριζε τουλάχιστον την ανοιχτή ανυπακοή. Υπήρξαν, άλλωστε, και άλλες τεχνικές διακυβέρνησης, που μπόρεσαν να διευρύνουν τις εξουσίες των αρχόντων με αρκετά σημαντικό και συμπαγή τρόπο. Θα τις πραγματευτούμε στα επόμενα κεφάλαια. Στο σημείο αυτό, ωστόσο, ας εξετάσουμε ορισμένες από τις βασικές διαδικασίες πολιτικής εξουσίας, που βρίσκονταν σε ισχύ καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί. Θα επικεντρωθώ σε μία και μόνη περίπτωση, εξετάζοντας στη συνέχεια τις επιπτώσεις της.

Το καλοκαίρι του 1159, ο βασιλιάς της Αγγλίας Ερρίκος Β' (1154-1189) ήγειρε αξιώσεις επί της νότιας γαλλικής κομητείας της Τουλούζης. Ο Ερρίκος κατείχε ήδη σχεδόν τη μισή Γαλλία (δουκάτα και κομητείες από τη Νορμανδία στο Βορρά μέχρι τα Πυρηναία στο Νότο) κληρονομικώ δικαίωματι τόσο μέσω αμφοτέρων των γονέων του, όσο και μέσω της συζύγου του Ελεονώρας, κληρονόμου με τη σειρά της του μεγάλου νότιου δουκάτου της Ακουιτανίας: και η Τουλούζη, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, αποτελούσε μέρος της κληρονομιάς της Ελεονώρας, αν ο Ερρίκος κατάφερνε να υποχρεώσει τον κόμη της να ενδώσει. Όλα αυτά τα γαλλικά εδάφη ο Ερρίκος τα είχε αποκτήσει από τον Γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο Ζ' (1137-1180), στον οποίο είχε αποτίσει φόρο τιμής και είχε ορκιστεί αφοσίωση, υποσχόμενος να υπερασπίσει τη ζωή και το πρόσωπό του μόλις το 1158· ο Λουδοβίκος, ωστόσο, ο οποίος ήλεγχε απευθείας

μόνο την περιφέρεια του Παρισιού, δεν είχε καμία ελπίδα να συναγωνιστεί τη στρατιωτική ισχύ του Ερρίκου. Ο Ερρίκος εισέβαλε στην Τουλούζη το εν λόγω καλοκαίρι με πολυπληθέστατο στρατό, πιθανότατα τον μεγαλύτερο που είχε καταφέρει ποτέ να συγκεντρώσει και που συμπεριλάμβανε τους περισσότερους από τους σημαντικούς βαρόνους των αγγλικών και γαλλικών επικρατειών του, ακόμα και τον βασιλιά της Σκωτίας Μάλκολμ Δ', ο οποίος του είχε αποτίσει φόρο τιμής. Ο Λουδοβίκος δεν μπορούσε να επιτρέψει στον Ερρίκο να επεκτείνει την εξουσία του περαιτέρω, ενώ ο κόμης Ραϊμόνδος Ε΄ της Τουλούζης ήταν ούτως ή άλλως κουνιάδος του Γάλλου βασιλιά, επομένως έπρεπε να προσπαθήσει να τον βοηθήσει. Τι μπορούσε να κάνει, ωστόσο; Αυτό που έπραξε ο Λουδοβίκος ήταν να μεταβεί έφιππος στην Τουλούζη με μια αρκετά μικρή ακολουθία (επομένως, γρήγορα), με αποτέλεσμα, όταν ο Ερρίκος κατέφθασε εκεί με τον στρατό του, ο βασιλιάς της Γαλλίας να βρίσκεται ήδη στην πόλη οργανώνοντας την άμυνά της. Ο Ερρίκος θα μπορούσε ίσως να καταλάβει την Τουλούζη παρά την ισχυρή οχύρωσή της –αυτό, τουλάχιστον, ήταν προφανώς το σχέδιό του–, ο αφέντης ωστόσο στον οποίο είχε ορκιστεί πίστη βρισκόταν ήδη εντός των τειχών. Όπως το έθετε μια σύγχρονή του πηγή, «δεν θέλησε να πολιορκήσει την πόλη της Τουλούζης προς τιμήν του βασιλέα Λουδοβίκου των Γάλλων, ο οποίος υπεράσπιζε την ίδια πόλη ενάντια στον βασιλέα Ερρίκο»· και όπως ανέφερε μια άλλη πηγή (η οποία θεωρούσε ότι ο Ερρίκος είχε κάνει λάθος), ο τελευταίος έκανε δεκτή τη συμβουλή να μην επιτεθεί από «σκέτη δεισιδαιμονία και σεβασμό». Πράγμα που σημαίνει ότι ο Ερρίκος βρέθηκε εγκλωβισμένος. Αν επιτίθετο κατά του αφέντη του, τον οποίο είχε ορκιστεί να υπερασπίσει, τι αξία θα είχαν οι όρκοι των βαρόνων του προς τον ίδιο; Και τι θα έκανε με έναν αιχμάλωτο βασιλιά που ήταν ο αφέντης του; Έτσι, δεν επιτέθηκε και, έπειτα από ένα καλοκαίρι λεηλασίας, απλώς υποχώρησε. Ο Ερρίκος, ένας από τους δύο πιο ισχυρούς μονάρχες της δυτικής Ευρώπης, δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει να θεωρηθεί καταπατητής όρκων, προτιμώντας αντί για αυτό να χάσει το κύρος του –μεγάλο μέρος του κύρους του–, θεωρούμενος ως ένας αποτυχημένος στρατηγός.¹²

Στην προκειμένη περίπτωση, αυτό που είχε σημασία ήταν η προσωπική σχέση ανάμεσα στον Ερρίκο και τον Λουδοβίκο. Η σχέση αυτή ρυθμιζόταν από κανόνες εθιμοτυπίας –όρκους, απότιση φόρου τιμής (την επίσημη αναγνώριση της προσωπικής εξάρτησης από κάποιον) κ.ο.κ.– και σχετιζόταν στενά με την τιμή. Σχετιζόταν επίσης με παραδοχές σχετικά με τον τίτλο του αφέντη: Οι εν λόγω κανόνες εθιμοτυπίας αποτελούσαν μέρος των όρων βάσει των οποίων ο Ερρίκος κατείχε ως αφέντης τις δεκάδες κομητείες και τα δουκάτα του, μαζί με τους έγγειους πόρους τους, από τον βασιλιά της Γαλλίας, σε αντίθεση με την πλέον εύπορη και συνεκτική επικράτειά του, την ίδια την Αγγλία, όπου ήταν πλήρως κυρίαρχος. Βρισκόμαστε εν προκειμένω καταμεσής του κόσμου εκεί-

νου που συνήθως αποκαλείται «στρατιωτική φεουδαρχία»: μια ευρεία δηλαδή ελίτ ανώτερων αριστοκρατών και ιπποτών, που ασκούσε στρατιωτικά καθήκοντα και επιδείκνυε πολιτική αφοσίωση, λαμβάνοντας ως ανταλλάγματα από τους βασιλείς ή τους κατώτερους αφέντες δώρα υπό τη μορφή αξιωμάτων ή γαιών, τα οποία θα έχανε αν έδειχνε ανυπακοή. Αυτοί οι άνδρες επρόκειτο πολλές φορές να ονομαστούν οι ορκισμένοι *vassi*, οι υποτελείς του αφέντη, ενώ οι υπό όρους γαιοκτησίες τους *feoda*, φέουδα, εξού και οι λέξεις «φεουδαρχικός» και «φεουδοϋποτελικός» στη νεότερη ιστορική ορολογία. Τα γαλλικά εδάφη του Ερρίκου αποκαλούνται συνήθως από τις σύγχρονές του πηγές *feoda* και οι βαρόνοι του Ερρίκου κατέφθασαν στην Τουλούζη προπάντων ως άνδρες ορκισμένοι πίστη στον Ερρίκο και ως δικαιούχοι γαιών. Πρόσφατα, η ορολογία της «φεουδαρχίας» τυχαίνει να έχει αμφισβητηθεί πολλάκις. Η Σούζαν Ρέινολντς (Susan Reynolds) έχει επισημάνει ότι οι στρατιωτικές και πολιτικές υποχρεώσεις ή οι σημασίες λέξεων όπως «φέουδο» σπανίως υπήρξαν τόσο σαφώς καθορισμένες, σίγουρα πάντως όχι στη Γαλλία του 12ου αιώνα. Αρκετοί έχουν επίσης τονίσει ότι η «φεουδαρχία», η οποία δεν αποτελεί μεσαιωνική λέξη, μπορεί να σημαίνει πολύ διαφορετικά πράγματα όταν χρησιμοποιείται από διαφορετικούς σύγχρονους συγγραφείς, υποστηρίζοντας έτσι ότι η λέξη έχει γίνει τόσο αόριστη, ώστε έχει καταστεί άχρηστη. Προσωπικά, θεωρώ ότι εξακολουθεί να είναι χρήσιμη, όταν ορίζεται με προσοχή.¹³ Αν τη χρησιμοποιώ ελάχιστα στο ανά χειράς βιβλίο, αυτό οφείλεται μόνο στο ότι προσπάθησα να αποφύγω, όσο το δυνατόν περισσότερο, την τεχνική ορολογία, όχι επειδή η τελευταία είναι εγγενώς πιο προβληματική από οποιονδήποτε από τους άλλους όρους που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το γεγονός ότι ο Λουδοβίκος ήταν ο αφέντης στον οποίο είχε ορκιστεί πίστη ο Ερρίκος ως αντάλλαγμα για τα γαλλικά εδάφη του, καθώς και το ότι οι βαρόνοι του ίδιου του Ερρίκου είχαν μαζί του την ίδια σχέση, σαφέστατα έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στον καθορισμό του τρόπου με τον οποίο αντέδρασε ο Ερρίκος έξω από τα τείχη της Τουλούζης. Η χωροδεσποτεία, είτε θέλει κανείς να την αποκαλέσει «φεουδαρχική» είτε όχι, διαμόρφωσε φυσικά την αναμέτρηση αυτή.

Ένας βασικός λόγος για τον οποίο συνέβαινε κάτι τέτοιο ήταν ότι τα επίλεκτα στρατιωτικά καθήκοντα δεν ασκούνταν ως επί το πλείστον έναντι μισθού. Τον 12ο αιώνα χρησιμοποιούνταν μισθοφόροι, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειονότητα του πεζικού (ακόμα και στην περίπτωση του στρατού του Ερρίκου το 1159): μολοντούτο, το ιππικό και οι στρατιωτικοί ηγέτες απαρτίζονταν εν πολλοίς από άνδρες οι οποίοι, ακόμα κι αν πληρώνονταν εν μέρει, είχαν προσωπικές υποχρεώσεις είτε προς το βασίλειο, είτε προς το πρόσωπο του βασιλιά, είτε προς αμφοτέρους.¹⁴ Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διέθετε έναν πλήρως έμμισθο στρατό, πολύ μεγαλύτερο από τους αντίστοιχους μεσαιωνικούς, και μάλιστα, μόνιμο· για να το καταφέρει, επέβαλλε υψηλούς φόρους επί της

γαιοκτησίας – με τη γη να αποτελεί μακράν τη μείζονα πηγή πλούτου, όπως θα δούμε. Αποτελούσε, επομένως, μια πολύ συνεκτική πολιτική δομή, και η κατάρρευση του δημοσιονομικού συστήματός της στη Δύση (βλ. Κεφάλαιο 2) υπήρξε ο βασικός λόγος για τον οποίο τα διάδοχα κράτη του πρώιμου Μεσαίωνα ήταν πολύ πιο ανίσχυρα. Η Βυζαντινή και η Οθωμανική Αυτοκρατορία λειτουργούσαν με παρόμοιο τρόπο, διατηρώντας τη συνέχεια στη νοτιοανατολική Ευρώπη καθ' όλη τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων, όπως θα εξετάσουμε στα Κεφάλαια 3 και 9. Η γενική φορολογία έκανε την επάνοδό της στη δυτική Ευρώπη κατά τους ύστερους Μέσους Χρόνους, αν και σε πολύ μικρότερη κλίμακα και με πολύ πιο αναποτελεσματικό τρόπο· όταν επανήλθε, όχι μόνο μετέβαλε τους πόρους των αρχόντων, αλλά και επέφερε νέα προβλήματα – κυρίως την ανάγκη που είχαν οι τελευταίοι να αποσπούν τη συναίνεση των συλλογικών σωμάτων των αριστοκρατών και των αστών, που επρόκειτο να αναγκαστούν να πληρώσουν για τα στρατεύματα (ή, τουλάχιστον, να μετακυλήσουν το βάρος στην αγροτιά που εξαρτιόταν από αυτούς). Στα Κεφάλαια 11 και 12 θα δούμε πώς η διαδικασία αυτή μετέβαλε την πολιτική δυναμική της ύστερης μεσαιωνικής Δύσης. Στη Γαλλία του 12ου αιώνα, ωστόσο, καθώς και στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης κατά τη μεγαλύτερη χρονική περίοδο των Μέσων Χρόνων, ο έγγειος φόρος συλλεγόταν μόνο σε μικρή κλίμακα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι τα στρατεύματα έπρεπε να δημιουργηθούν είτε επί τη βάση των δημόσιων υπηρεσιών των γαιοκτημόνων, είτε μέσω της διανομής γαιών επί των οποίων μπορούσαν να ζήσουν οι στρατιωτικοί· είτε πάλι, όταν χρησιμοποιούνταν μισθοφόροι, πληρώνοντάς τους από τους έγγειους πόρους των βασιλέων ή των κομήτων και από τις χρηματικές εισφορές των γαιοκτημόνων ως αντάλλαγμα για την απαλλαγή των τελευταίων από τα στρατιωτικά καθήκοντα. Στο πλαίσιο του κόσμου αυτού, ένα σημαντικό κομμάτι των στρατιωτικών καθηκόντων και, επομένως, της συγκρότησης στρατού εξαρτιόταν από προσωπικές σχέσεις που σχετιζόνταν με τη γαιοκτησία.

Αυτή η πολιτική γης αναλύθηκε λεπτομερώς από τον σπουδαίο Γάλλο ιστορικό Μαρκ Μπλοκ (Marc Bloch) το 1940, με απaráμιλλη οξύνουια έκτοτε (ο Μπλοκ ονόμασε αυτή τη βασισμένη στη γη κοινωνία «φεουδαρχική», δίνοντας έναν πολύ ευρύτερο ορισμό στη λέξη από εκείνον που περιορίζεται στα φέουδα και στους υποτελείς). Υποστήριξε ότι μια κοινωνία βασισμένη στη γη συνεπαγόταν έναν «κατακερματισμό εξουσιών»: έτεινε, δηλαδή, να δημιουργεί αποκεντρωμένες πολιτικές δομές, απλώς και μόνο επειδή (για να το θέσουμε πιο ωμά απ' ό,τι ο ίδιος ο Μπλοκ), στο πλαίσιο ενός παιγνίου μηδενικού αθροίσματος, όσο περισσότερη γη παραχωρούσε κανείς, τόσο λιγότερη διέθετε, ερχόμενος αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο οι γαιοκτημονικές ελίτ του να του επιδείξουν λιγότερη υπακοή στο μέλλον, εφόσον είχε λιγότερα να δώσει.¹⁵ Όπως θα δούμε, κάτι τέτοιο δεν ήταν απολύτως αληθές, ειδικά κατά τους πρώιμους

Μέσους Χρόνους· ειδικότερα οι Καρολίδες, οι οποίοι δεν φορολογούσαν, κυβερνούσαν επικράτειες οι οποίες μάλιστα, σύμφωνα με όλα τα μεταγενέστερα κριτήρια, ήταν εκτενέστατες. Μολοντούτο, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τα φοροσυλλεκτικά κράτη είναι πάντοτε πιο συμπαγή από εκείνα που βασίζονται στη δωρεά γης ως αντάλλαγμα στρατιωτικής ή πολιτικής αφοσίωσης. Οι έμμισθοι στρατιώτες και αξιωματούχοι αποτελούν ένα πιο σίγουρο στοιχείο απ' όσους αμείβονται με δωρεές γης· τους προδότες και τους ανίκανους μπορεί κανείς απλώς να πάψει να τους πληρώνει. Αν ένας άρχοντας (σπανιότερα, μια αρχόντισσα), του οποίου όλοι οι πόροι προέρχονται από τη γαιοκτησία, θέλει να επιτύχει πολιτικά, θα πρέπει να είναι πιο προσεκτικός, ειδικά όταν έχει να κάνει με αριστοκράτες στρατιωτικούς ηγέτες, από τους οποίους είναι δύσκολο να αποσπάσει τους έγχειους πόρους τους. Το γεγονός αυτό καθόρισε την πλειονότητα των μεσαιωνικών πολιτικών συστημάτων.

Στη συζήτηση που προηγήθηκε φαίνεται ίσως να διολισθήσαμε από την εξέταση της πολιτικής δραστηριότητας σε αυτή των στρατιωτικών καθηκόντων. Παρά ταύτα, σε ό,τι αφορά την περίοδο που μας απασχολεί, δεν υπήρχε μεγάλη διαφορά μεταξύ των δύο. Καθ' όλη τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων, η διακυβέρνηση περιστράφηκε γύρω από δύο βασικές δομές: την οργάνωση του δικαίου και της δικαιοσύνης, καθώς και την οργάνωση του πολέμου. Η πολιτική αφοσίωση ήταν αναπόσπαστα δεμένη με την προθυμία συμμετοχής σε πόλεμο· το αποτέλεσμα και πάλι ήταν ότι η γαιοκτημονική αριστοκρατία κατά τους Μέσους Χρόνους διέθετε σχεδόν πάντα στρατιωτική εκπαίδευση και ταυτότητα, γεγονός που θα δούμε να αντανακλάται σε ολόκληρο το βιβλίο. Όταν εκθειάζονταν για τη στρατιωτική επιτυχία και τη δικαιοσύνη τους (συμπεριλαμβανομένης της ικανότητάς τους να κάνουν τους χαμένους να παραδίδονται, ικανότητα που περιέκλειε αμφότερες τις παραπάνω ιδιότητες), οι άρχοντες θεωρούνταν συνήθως η πηγή της οικονομικής ευημερίας του βασιλείου τους –αντιστρόφως, οι κλιματικές καταστροφές θεωρούνταν συνήθως φταίξιμο άδικων αρχόντων–, η οικονομική ανάπτυξη όμως σπανίως θεωρούνταν ότι ενέπιπε στη δικαιοδοσία τους· η ανακούφιση των φτωχών αφήνεται στις τοπικές κοινότητες και στην εκκλησιαστική αγαθοεργία· η εκπαίδευση ήταν ιδιωτική, το ίδιο και η ιατρική. Μάλιστα, η περιορισμένη κυβερνητική δικαιοδοσία στη δυτική Ευρώπη, σε συνδυασμό με τους στενούς δεσμούς της με προσωπικές σχέσεις, έχουν οδηγήσει ορισμένους σημαίνοντες ιστορικούς να υποστηρίζουν ότι ουδόλως βοηθά να χρησιμοποιείται η λέξη «κράτος» όταν εξετάζονται τα μεσαιωνικά πολιτικά καθεστάτα.¹⁶ Όπως θα καταστεί σαφές στα ακόλουθα κεφάλαια, πρόκειται για μια άποψη που δεν συμμερίζομαι· θα έλεγα ότι τόσο η δημόσια αυθεντία των βασιλέων κατά τους πρώιμους Μέσους Χρόνους, όσο και τα ολοένα και πιο σύνθετα διοικητικά συστήματα του 13ου αιώνα και εξής, μπορούν να χαρακτηριστούν επωφελώς με όρους κρατικής εξουσίας. Συνεπώς,

η λέξη «κράτος» θα χρησιμοποιηθεί στο ανά χείρας βιβλίο για τα περισσότερα ευρωπαϊκά πολιτικά καθεστάτα, εξαιρουμένων εκείνων των πολύ απλών στο βόρειο ήμισυ της ευρωπαϊκής ηπείρου. Όπως κι αν περιγραφούν, ωστόσο, η δικαιοδοσία τους ήταν περιορισμένη.

Ας επανέλθουμε στον Ερρίκο Β΄ και τον Λουδοβίκο Ζ΄: σε κάθε περίπτωση, το 1159 κυριαρχούσε πλήρως η πολιτική γης. Μάλιστα, ο Ερρίκος ήταν έτοιμος να εγκαταλείψει τα τελευταία απομεινάρια ενός έγγειου φόρου στην Αγγλία, τον οποίο οι βασιλείς της, οι μόνοι στη λατινική Ευρώπη της εποχής εκείνης, συνέλεγαν για περισσότερο από έναν αιώνα.¹⁷ Ο Ερρίκος το έπραξε ενδεχομένως για να αποφύγει τη δημιουργία αντιδράσεων· αντιθέτως, προφανώς έκρινε ότι, στο παίγνιο μηδενικού αθροίσματος των παραχωρήσεων γης, διέθετε τους επαρκείς πόρους ώστε να μπορεί να βασιλεύει στην αφοσίωση και την ευγνωμοσύνη των κυριότερων αριστοκρατών του, τόσο των Γάλλων, όσο και των Άγγλων – οι οποίοι επίσης συμμετείχαν στις πασχάλινές και χριστουγεννιάτικες Αυλές του, καθώς και στην όλη εθιμοτυπική κουλτούρα που είχε αναπτυχθεί γύρω από τον Ερρίκο και άλλους άρχοντες, η οποία διέθετε το δικό της πρωτόκολλο και τους δικούς της κανόνες του παιχνιδιού, συμβάλλοντας στην ενίσχυση της αφοσίωσης αυτής.¹⁸ Και είχε δίκιο, ως επί το πλείστον. Ακόμα κι αυτός όμως δεν μπόρεσε να διακινδυνεύσει να κόψει από τη ρίζα το στοιχείο που του απέφερε ως αντάλλαγμα η γενναιοδωρία του, την αρχή δηλαδή του όρκου αφοσίωσης, παραβιάζοντας τον δικό του όρκο προς τον Λουδοβίκο. Το γεγονός αυτό από μόνο του φανερώνει ότι η πολιτική γης δεν κατέληγε απαραίτητα στους κυνικούς ελιγμούς των αφεντάδων που απλώς περίμεναν την ευκαιρία να απαγκιστρωθούν από αποδυναμωμένους άρχοντες. Οι υποχρεώσεις που σχετιζόνταν με την απόκτηση γης, η τιμή που συνδεόταν με την πίστη είχαν τη δική τους σημασία. Μάλιστα, η ατιμία ήταν κάτι από το οποίο δύσκολα μπορούσε κανείς να ανακάμψει· έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο εξαιρετικά λεπτών χειρισμών, ενώ μεγάλο μέρος του πολιτικού «πάρε δώσε» των Μέσων Χρόνων εξαρτιόταν από το πόσο μπορούσε να τη βγάλει κανείς καθαρή μέχρι μοιραία να θεωρηθεί άτιμος – στο ζήτημα αυτό θα επανέλθω λίαν συντόμως. Επιπλέον, τον 12ο αιώνα, τα δικαιώματα των αφεντάδων και οι υποχρεώσεις που συνδέονταν με όρκους αφοσίωσης εντεινονταν, πράγμα που γνώριζαν καλά τόσο ο Λουδοβίκος, όσο και ο Ερρίκος, χρησιμοποιώντας το προς όφελός τους σε άλλα συμφραζόμενα. Άλλοι αφέντες της ίδιας περιόδου ενδεχομένως (ή όντως) ρίσκαραν με τους όρκους και την τιμή, ο Ερρίκος όμως ήταν πολύ επιτήδειος για να το διακινδυνεύσει. Παρ' όλα αυτά, οι σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο των οποίων διεξάγονταν αυτά τα παιχνίδια αφοσίωσης δομούνταν εξ' ολοκλήρου γύρω από την πολιτική γης. Αν καταλάβουμε πώς λειτουργούσε η τελευταία, μπορούμε να επιτελέσουμε μεγάλη πρόοδο στην κατανόηση της πολιτικής πρακτικής των ευρωπαϊκών Μέσων Χρόνων· μόνο τα ισχυρότερα

κρατικά συστήματα του Βυζαντίου, των Οθωμανών και της Αλ-Ανταλούς στη μουσουλμανική Ισπανία ξέφυγαν από το πλαίσιο της συγκεκριμένης πολιτικής.

* * *

Σε ό,τι αφορά την οικονομική συμπεριφορά, το βασικό ζήτημα που θέλω να επισημάνω στο σημείο αυτό και που αποτελεί τη βάση του υπόλοιπου βιβλίου μπορεί να εκτεθεί εν τάχει ως εξής: Όπως μόλις είδαμε, οι μεσαιωνικές πολιτικές κοινότητες βάσισαν τη συνοχή και την επιτυχία τους στον έλεγχο της γης. Ο λόγος είναι απλός: Όλες οι προβιομηχανικές κοινωνίες βασίζονται, προπάντων, στον αγροτικό πλούτο. Κατά τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων και μεγάλου επακόλουθου χρονικού διαστήματος, δεν υπήρξε τίποτα που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει «εργοστάσιο». Στις πόλεις της Αιγύπτου του 10ου αιώνα ή της Φλάνδρας και της βόρειας Ιταλίας του 13ου αιώνα, υπήρξαν ενίοτε πολυπληθείς τεχνίτες, μάστορες δηλαδή που παρήγαν σε μεγάλη κλίμακα υφάσματα ή μεταλλικά είδη για αγορές σε ολόκληρη την Ευρώπη· οι τελευταίοι όμως είχαν πρόσβαση σε τεχνολογίες πολύ απλούστερες από εκείνες των βιομηχανιών του μέλλοντος και αποτελούσαν προπάντων μια μικρή μερίδα του συνολικού πληθυσμού· κάτω από το ένα πέμπτο του συνολικού πληθυσμού της Ευρώπης ζούσε σε πόλεις –συνήθως πολύ μικρές– μετά το 1200, ενώ παλαιότερα το ποσοστό αυτό ήταν μάλλον μικρότερο (δεν μπορούμε παρά να εικάσουμε μόνο τον ακριβή αριθμό, διότι δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία· το παραπάνω ποσοστό μπορεί να χρησιμεύσει σαν ένα ενδεικτικό σημείο αναφοράς· για την περαιτέρω πραγμάτευση του ζητήματος, βλ. Κεφάλαιο 7). Υπήρξε επίσης η μεταλλευτική για την εξόρυξη του σιδήρου και την παραγωγή του ασημιού για τα νομίσματα της Ευρώπης μετά το 950 περίπου· ωστόσο, οι άνθρωποι που απασχολούνταν σε αυτήν ήταν ακόμα λιγότεροι. Οι περισσότεροι, πάνω από τα τέσσερα πέμπτα του πληθυσμού κατά τους πρώιμους Μέσους Χρόνους και όχι πολύ λιγότεροι αργότερα, ήταν αγρότες: καλλιεργητές, δηλαδή, που δούλευαν για την επιβίωσή τους απευθείας τη γη, σε λίγο έως πολύ σταθερές ιδιοκτησίες γης και σε σταθερούς οικισμούς (συνήθως χωριά, ενίοτε σκόρπια αγροκτήματα). Εκείνο που κυρίως παρήγε η ανθρώπινη εργασία κατά τους Μέσους Χρόνους ήταν αγροτικά προϊόντα, και για αυτόν το λόγο ο έλεγχος των τελευταίων και, κατ' επέκταση, ο έλεγχος της γης που τα παρήγε ήταν κομβικής σημασίας.

Ποιος ήλεγχε όμως τη γη και το αγροτικό προϊόν της; Σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν οι ίδιοι οι αγρότες, όπως στα μέρη εκείνα της Ευρώπης όπου η αγροτική γαιοκτησία αντιπροσώπευε μεγάλο ποσοστό – πράγμα που συνέβαινε προπάντων στη βόρεια και ανατολική Ευρώπη, ειδικά στο πρώτο μισό της μεσαιωνικής χιλιετίας, αν και υπήρχαν ιδιοκτήτες-καλλιεργητές και στο Νότο (στην Ιταλία, στην Ισπανία και στο Βυζάντιο). Εκεί όπου τα κράτη φορολο-

γούσαν, όπως συνέβαινε με τους Βυζαντινούς και τους Άραβες και, κατά τους ύστερους Μέσους Χρόνους, με πολλά δυτικά βασίλεια και πόλεις-κράτη –είτε εκεί όπου οι άρχοντες συνέλεγαν, λιγότερο συστηματικά, φόρο υποτέλειας από τις αυτόνομες αγροτικές τάξεις, όπως συνέβαινε με τους πρώτους πρίγκιπες και δούκες όλης σχεδόν της ανατολικής Ευρώπης–, οι άρχοντες ασκούσαν μερικό έλεγχο επί της γης, απλώς και μόνο επειδή ιδιοποιούνταν μέρος του προϊόντος της, παρότι δεν ήταν, στην πραγματικότητα, οι ιδιοκτήτες του. Μεγάλο τμήμα της Ευρώπης, ωστόσο, αποτελούσε ανέκαθεν ιδιοκτησία των μη αγροτών: των γαιοκτημόνων, δηλαδή, που ζούσαν και ευημερούσαν επειδή συνέλεγαν μισθώματα από μισθωτές-καλλιεργητές γης (η μισθωτή εργασία στα χωράφια ήταν πολύ σπάνια πριν από το 1200). Οι γαιοκτήμονες αυτοί απάρτιζαν τις αριστοκρατικές ελίτ της Ευρώπης, τους στρατιωτικοποιημένους αφέντες των οποίων την αφοσίωση (ή μη) προς τους βασιλείς μόλις εξετάσαμε, καθώς και τις μεγάλες Εκκλησίες – οι γαίες που ανήκαν στις Εκκλησίες μπορούσαν να ανέλθουν μέχρι και στο ένα τρίτο της συνολικής έκτασης γης βασιλείων. Οι βασιλείς ήταν και οι ίδιοι γαιοκτήμονες, ενώ οι πόροι τους προέρχονταν με τη σειρά τους κατά κόρον από τη γη που κατείχαν απευθείας, εκτός κι αν φορολογούσαν. Επομένως, ο πλούτος των αρχόντων –των βασιλικών, των εκκλησιαστικών ή των αριστοκρατών– προερχόταν απ' ό,τι μπορούσαν να αποσπάσουν από την αγροτιά. Αυτό το έκαναν είτε διά της βίας είτε διά της απειλής της.

Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε μόδιο σιτηρών αποσπόταν διά της βίας. Οι αφέντες δεν διέθεταν την ανθρωποδύναμη να πετύχουν κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι οι αγρότες αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα. Μάλιστα, οι αγρότες συνήθως συμφωνούσαν στα μισθώματα που κατέβαλλαν, ενώ οι αφέντες πολλές φορές δέχονταν οι συμφωνίες αυτές να μετατρέπονται κάθε τόσο σε έθιμο, όντας δύσκολο να τροποποιηθούν. Εντούτοις, η είσπραξη μισθωμάτων στηριζόταν ανέκαθεν στη δυνητική βία των ένοπλων ανδρών που όλοι οι αφέντες μπορούσαν να έχουν υπό τις διαταγές τους· η στιγμή της είσπραξης μισθωμάτων συνοδευόταν συνήθως από ένοπλους άνδρες που επιτηρούσαν την όλη διαδικασία (ακόμα περισσότερο η συλλογή φόρων, στην οποία ο πληθυσμός συνήθως συναινούσε λιγότερο). Και η αντίσταση από την πλευρά των αγροτών, η οποία υπήρξε με τη σειρά της ενίοτε βίαια –όταν, για παράδειγμα, τα μισθώματα και οι οφειλές είχαν αυξηθεί με αυθαίρετο τρόπο–, αντιμετωπίστηκε ασφαλώς ανά τακτά χρονικά διαστήματα διά της βίας. Αφθονες είναι οι περιγραφές των συχνά αποκρουστικών πραγμάτων που ήταν ικανοί να κάνουν οι αφέντες στους απειθαρχους αγρότες: καταστροφές και απαλλοτριώσεις αγαθών, ξυλοδαρμούς, ακρωτηριασμούς, βασανιστήρια· γενικά, οι πηγές μάς αφηγούνται κάποια από τα πράγματα αυτά (όπως την περίπτωση των βασανιστηρίων) με ύφος αποτροπιασμού, άλλα όμως (όπως η περίπτωση των ξυλοδαρμών και των ακρωτηριασμών) περιγράφονται συνήθως με πιο

πεζό τρόπο (οι πηγές αυτές γράφθηκαν ως επί το πλείστον από κληρικούς στους οποίους δεν άρεσε η κακή διαγωγή των αριστοκρατών· συνήθως, όμως, συμπαθούσαν ακόμα λιγότερο τους διεκδικητικούς αγρότες).¹⁹ Επαναλαμβάνω: Τα παραπάνω δεν συνέβησαν στους περισσότερους ανθρώπους· θα μπορούσαν όμως να συμβούν, και οι αγρότες το γνώριζαν. Η βία, δηλαδή, ήταν υπόρρητη καθ' όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής αγροτικής κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, οι αγρότες πράγματι αντιστάθηκαν ορισμένες φορές, ενώ άλλες φορές αντιστάθηκαν ακόμα και με επιτυχία· ως επί το πλείστον, όμως, ήταν και παρέμειναν υποταγμένοι στους αφέντες.

Κάποιοι αγρότες ήταν από το νόμο ελεύθεροι, άλλοι όχι. Το τι συνεπέφερε η ελευθερία, είτε από νομικής είτε από πρακτικής απόψεως (πράγμα που δεν ήταν το ίδιο), δεν ήταν επ' ουδενί ταυτόσημο από κοινωνία σε κοινωνία, σίγουρα πάντως υποτίθεται ότι επέτρεπε στους ελεύθερους αγρότες να συμμετέχουν πλήρως στον κόσμο των κοινών, για παράδειγμα στις συνελεύσεις που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην πρώιμη μεσαιωνική πολιτική, και να έχουν πρόσβαση στα δικαστήρια. Όταν οι αγρότες αυτοί τύχαινε να είναι και μισθωτές γης, η ελευθερία συνεπέφερε συνήθως χαμηλότερα μισθώματα. Όσοι ήταν ανελεύθεροι (επονομαζόμενοι *servi* ή *mancipia* στα λατινικά) παρουσίαζαν ακόμα μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. *Servus* στον αρχαίο κόσμο σήμαινε δούλος· πολλοί *servi* δούλευαν τη γη σε φυτείες σκλάβων, παρότι οι τελευταίες είχαν ήδη αρχίσει να σπανίζουν από την περίοδο της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων υπήρχαν σε πολλές κοινωνίες δούλοι που δούλευαν ως οικιακοί υπηρέτες. Σε ολόκληρο το Μεσαίωνα, ωστόσο, οι περισσότεροι *servi* ήταν μισθωτές γης. Δεν είχαν κανένα νομικό δικαίωμα, καθώς τα δικαιώματα αυτά περιορίζονταν εξ ορισμού στους ελεύθερους, ενώ όχι μόνο πλήρωναν επαχθέστερα μισθώματα, αλλά και έπρεπε συνήθως να εκτελούν απλήρωτες εργατικές υπηρεσίες, οι οποίες θεωρούνταν απαξιοτικές· είχαν όμως παρόμοια δικαιώματα μίσθωσης γης με αυτά των ελεύθερων, και η δική μας λέξη «δούλος» δεν τους ταιριάζει απόλυτα – σε όλο το βιβλίο θα τους αποκαλώ απλώς «ανελεύθερους». Στο εσωτερικό των χωριών, υπήρχαν περίπλοκες ιεραρχίες μεταξύ ελεύθερων και ανελεύθερων μισθωτών γης, ειδικά κατά τους πρώιμους Μέσους Χρόνους. Με την πάροδο του χρόνου, οι ιεραρχίες αυτές εξασθένησαν στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης· η κοινή εμπειρία της οικονομικής υποτέλειας απέκτησε μεγαλύτερη σημασία από τις αυστηρώς νομικές διακρίσεις, ενώ ελεύθεροι και ανελεύθεροι παντρεύονταν συνήθως μεταξύ τους (αν και κάτι τέτοιο απαγορευόταν αυστηρώς για μεγάλο χρονικό διάστημα). Καθώς οι εκμισθωτές άσκησαν μεγαλύτερες πιέσεις και στους ελεύθερους μισθωτές γης, αμφότερες οι ομάδες κατέληξαν συχνά, μετά περίπου το έτος 1000, σε μια παρόμοια κατάσταση ουσιαστικής και νομικής υποτέλειας, που ονομάζεται συνήθως «δου-

λοπαροικία» (βάσει του γαλλικού όρου *serf*, ο οποίος προέρχεται με τη σειρά του από το λατινικό *servus*). Η αντίσταση των αγροτών κατά τους πρώιμους Μέσους Χρόνους είχε να κάνει συνήθως με το αν οι ελεύθεροι μισθωτές γης συμπίεζονταν πέραν του ορίου ελεύθερου-ανελεύθερου· από τον 11ο ή 12ο αιώνα, η αντίσταση αυτή είχε περισσότερο να κάνει με τους όρους αυτής της ουσιαστικής υποτέλειας, η οποία μέχρι τότε είχε καταστεί πιο συνηθισμένη (βλ. παρακάτω, Κεφάλαιο 7), ενώ η διαχωριστική γραμμή μεταξύ ελεύθερων και ανελεύθερων έτεινε να χάσει την κρίσιμη σημασία της. Εξακολουθούσε όμως να έχει σημασία· για παράδειγμα, ελεύθεροι μισθωτές που δεν ήταν «δουλοπάροικοι» υπήρχαν μετά το 1200 τόσο στην Αγγλία, όσο και στην Καταλονία, ενώ το τέλος της δουλοπαροικίας για τους νομικά ανελεύθερους κατά τον 15ο αιώνα αποτέλεσε μια σημαντική αλλαγή.²⁰

Η δυναμική της σχέσης αφέντη-αγρότη αποτέλεσε τη βάση όχι μόνο ολόκληρης της οικονομικής, αλλά και ολόκληρης της κοινωνικοπολιτικής ιστορίας του Μεσαίωνα· ενίσχυσε την οξύτητα των ορίων της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (βλ. Κεφάλαιο 10) και κατέστησε δυνατή την όλη πολιτική γης, που μόλις εξετάσαμε. Σε όλο το υπόλοιπο βιβλίο θα δούμε πώς η δυναμική αυτή άλλαξε σε διαφορετικές περιόδους και υπό διαφορετικές συνθήκες: πώς άρχισαν να υποχωρούν οι αυτόνομες αγροτικές τάξεις στη βόρεια Ευρώπη κατά το δεύτερο μισό των Μέσων Χρόνων (Κεφάλαιο 5)· πώς άλλαξε η φύση της χωροδοσποτείας στη δυτική Ευρώπη του 11ου αιώνα, συνεπιφέροντας εφεξής πολλές επιπρόσθετες οφειλές που επιβλήθηκαν στους τοπικούς αγροτικούς πληθυσμούς διά της βίας (Κεφάλαιο 6)· ποιες επιπτώσεις είχε η οικονομική ανάπτυξη των κεντρικών Μέσων Χρόνων στην ευημερία των αγροτών και των αφεντάδων, καθώς και στον τρόπο που αμφότεροι διαπραγματεύτηκαν τη μεταξύ τους σχέση (Κεφάλαιο 7)· και πώς επενέργησε, επιτυχώς ή ανεπιτυχώς, η αντίσταση των αγροτών τόσο προς τους αφέντες, όσο και προς τα κράτη, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (Κεφάλαιο 12). Αυτό που είναι σημαντικό να έχει κανείς κατά νου από την αρχή μέχρι το τέλος αυτού του βιβλίου είναι η απλή πραγματικότητα ότι ο πλούτος και η πολιτική εξουσία βασίζονταν στην εκμετάλλευση της αγροτικής πλειονότητας. Η όλη οικονομική δυναμική των μεσαιωνικών κοινωνικών συστημάτων, συμπεριλαμβανομένης κάθε αλλαγής που συνήθως αποκαλούμε «οικονομική “ανάπτυξη”» –της αύξησης του αριθμού και του μεγέθους των αγορών ή της διεύρυνσης των πόλεων και της μαστοριάς των τεχνιτών για την κάλυψη των αναγκών αριστοκρατών ως επί το πλείστον αγοραστών–, εξαρτιόταν από την άνιση σχέση ανάμεσα σε αφέντες και αγρότες, καθώς και από το πλεόνασμα που οι πρώτοι κατόρθωναν να αποσπούν από τους δεύτερους. Οι αγρότες ουδόλως κάνουν την εμφάνισή τους σε κάθε σελίδα του ανά χειράς βιβλίου· εντούτοις, καθετί που κάνει την εμφάνισή του πληρώθηκε από το πλεόνασμα που παρέδωσαν οι αγρότες

αυτοί, λίγο έως πολύ απρόθυμα υπό τη μορφή μισθώματος, γεγονός που θα ήταν λάθος να λησμονήσουμε.

* * *

Ερχόμενοι στο βασικό πολιτισμικό πλαίσιο του Μεσαίωνα, είναι πιο δύσκολο να προβούμε σε γενικεύσεις, καθώς και σε επιλογές. Στο σημείο αυτό, θέλω να εκθέσω τρεις μόνο εκφάνσεις της μεσαιωνικής κουλτούρας, που προϋπέθεταν παραδοχές οι οποίες ήταν κάπως ευρύτερα διαδεδομένες σε ολόκληρη την Ευρώπη από άλλες: τις στάσεις, δηλαδή, που σχετίζονταν με την τιμή, το φύλο και τη θρησκεία. Καθεμιά από τις στάσεις αυτές θα ξανακάνει την εμφάνισή της και στο υπόλοιπο βιβλίο, χαρακτηριζόμενη αναλυτικότερα στη συνέχεια σε σχέση με συγκεκριμένες περιοχές και περιόδους· στο σημείο αυτό, ωστόσο, χρειάζονται μια μικρή εισαγωγή. Όπως είδαμε, μεγάλο μέρος της ισχύος των πολιτικών σχέσεων κατά τη διάρκεια των κεντρικών Μέσων Χρόνων –καθώς και αρκετά πριν και αρκετά ύστερα από αυτούς– βασιζόταν στην τιμή. Δύσκολα μπορεί κανείς να τονίσει επαρκώς πόσο σημαντικό ήταν να θεωρείται κανείς αξιότιμος απ’ όλα τα στρώματα της μεσαιωνικής κοινωνίας, σε κάθε περίοδο και κάθε περιοχή της Ευρώπης· ακόμα και από την αγροτιά, παρόλο που οι άλλες τάξεις συνήθως θεωρούσαν ότι οι αγρότες ήταν ανάξιοι τιμής· ακόμα και από τις γυναίκες, μολονότι οι άνδρες συνήθως θεωρούσαν ότι η τιμή των γυναικών ήταν, στην πραγματικότητα, η τιμή των ανδρών συγγενών τους. Οι κατηγορίες της απιστίας, της δειλίας, της κλοπής, της διατήρησης παράνομων σεξουαλικών σχέσεων (αν ήσουν γυναίκα) ή του κερατώματος από τη γυναίκα σου (αν ήσουν άνδρας) αποτελούσαν όλες τους απειλές για την τιμή. Αν ήσουν γνωστός κλέφτης, διέτρεχες τον κίνδυνο της θανάτωσης (επειδή ήταν κρυφή, η κλοπή θεωρούνταν σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης χειρότερη από μια ανθρωποκτονία που γινόταν δημοσίως γνωστή)· αν όχι, διέτρεχες επίσης τον κίνδυνο να ατιμαστείς σε τέτοιο βαθμό, ώστε να απολέσεις τη νομική υπόληψή σου –αυτό που στην ύστερη μεσαιωνική Δύση ονομαζόταν *fama*–, πράγμα που σήμαινε ενδεχομένως με τη σειρά του ότι δεν μπορούσες να καταθέσεις στο δικαστήριο ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, έστω να δώσεις όρκο. Το γεγονός αυτό αποτελούσε από μόνο του ένα σοβαρό κοινωνικό μειονέκτημα, καθώς οι όρκοι περιέβαλλαν όχι μόνο το σύνολο της πολιτικής, αλλά και κάθε νομική διαδικασία· επομένως, αν έχανε τη νομική σου υπόληψη, ήσουν από πολλές απόψεις νομικά ανυπεράσπιστος.²¹

Οι άνδρες προστάτευαν την τιμή τους εναντίον κατηγοριών αυτού του είδους ή εναντίον μειζόνων ή ελασσόνων προσβολών άλλου είδους μέσω επίσημων όρκων· αλλά και, πιο ευθέως, διά της βίας. Μάλιστα, η βία ήταν αρκετά σεβαστή η ίδια, ώστε να αποτελεί στρατηγική στο πλαίσιο μιας νομικής δια-

δικασίας: Οι επιθέσεις στην ιδιοκτησία του αντιδίκου σου ήταν ένας τρόπος για να επιδείξεις ότι κάλλιστα διαθέτεις την επαρκή σοβαρότητα ώστε να τον οδηγήσεις στα δικαστήρια· ενώ, αν δεν προστάτευες την ιδιοκτησία σου έναντι μιας επίθεσης, μπορεί να θεωρούσαν ότι δεν είχες τα ίδια δικαιώματα επ' αυτής. Οι αγρότες κουβαλούσαν πάνω τους μαχαίρια και τα χρησιμοποιούσαν· τα επίπεδα ανθρωποκτονιών στα χωριά της μεσαιωνικής Αγγλίας αντιστοιχούσαν σε εκείνα των πιο βίαιων πόλεων των ΗΠΑ του 20ού αιώνα.²² Κατά τη διάρκεια των κεντρικών και ύστερων Μέσων Χρόνων, οι αριστοκράτες που προσβάλλονταν από άλλους αριστοκράτες εξαπέλυαν επιθέσεις στη γη και στα κάστρα ο ένας του άλλου (η μονομαχία ήταν λιγότερο συνηθισμένη μέχρι τα τέλη των Μέσων Χρόνων και αργότερα). Οι φόνοι με κίνητρο την εκδίκηση ήταν πράγμα φυσιολογικό και καθ' εαυτό αξιότιμο. Θα ήταν λάθος να ονομάσει κανείς τις περισσότερες μεσαιωνικές κουλτούρες «κουλτούρες της βεντέτας»· πέραν ορισμένων ξεκάθαρων εξαιρέσεων (η Ισλανδία ήταν μια από αυτές, η αστική αριστοκρατική κοινωνία της Ιταλίας του ύστερου Μεσαίωνα ήταν μια άλλη), οι περισσότερες πράξεις βίας ήταν μοναδικές και ανεπανάληπτες, και αντιμετώπιζονταν μέσω αποζημίωσης και/ή νομικής παρέμβασης. Παρ' όλα αυτά, αν οι άνθρωποι έφταναν σε έναν συμβιβασμό ώστε, μέσω χρημάτων ή δώρων, να τερματίσουν την ακολουθία των πράξεων βίας που αποκαλούμε βεντέτα, κάτι τέτοιο θα μπορούσε και πάλι να θεωρηθεί με τη σειρά του ατιμωτικό – όταν κανείς άρχιζε ή έκλεινε τον κύκλο της βίας, θα έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικός, ώστε να μην υπονομεύσει την ίδια του την τιμή. Ακόμα και κληρικοί, αποστολή των οποίων ήταν να τερματίζουν τη βία (και διαθέτουμε πολλά παραδείγματα κληρικών που έκαναν ακριβώς αυτό), κατανοούσαν την παραπάνω λογική. Για παράδειγμα, ο Γρηγόριος (έτ. θαν. 594), επίσκοπος Τουρ, ο οποίος έγραψε ένα πολύ αναλυτικό βιβλίο *Ιστοριών των χρόνων του*, αναφέρεται σε έναν αριστοκράτη ονόματι Χραμνήσινδο, ο οποίος είχε λάβει χρήματα ως αποζημίωση για το θάνατο των συγγενών του στα χέρια ενός άλλου αριστοκράτη ονόματι Σιχάρριου και ο οποίος, μερικά χρόνια αργότερα, βρέθηκε να τα πίνει με τον πρώην εχθρό του· πάνω στο μεθύσι του, ο Σιχάρριος σχολίασε ότι ο Χραμνήσινδος είχε βγάλει μεγάλο κέρδος από τη συμφωνία. Ο Χραμνήσινδος σκέφτηκε τότε (όπως αναφέρει ο Γρηγόριος): «αν δεν πάρω εκδίκηση για τους σκοτωμένους συγγενείς μου, πρέπει να παραιτηθώ από το όνομα του άνδρα και να ονομαστώ γυναικούλα», σκοτώνοντας τον Σιχάρριο επιτόπου. Είναι σαφές ότι ο Γρηγόριος ενέκρινε πλήρως την προαναφερθείσα άποψη, παρόλο που ο ίδιος είχε μεσολαβήσει για την αποζημίωση. Η προσβολή του Σιχάρριου, ότι δηλαδή ο Χραμνήσινδος είχε επί της ουσίας επωφεληθεί με άνανδρο τρόπο από το θάνατο των συγγενών του, θα είχε πράγματι ως συνέπεια το θάνατο σε πολλές μεσαιωνικές κοινωνίες· η περιφημη βεντέτα ανάμεσα στους Μπουοντελμόντι και τους Αρίγκι στη Φλωρεντία του 13ου αιώνα λέγεται ότι ξεκίνησε με παρόμοιο τρόπο.²³

Επαναλαμβάνουμε: Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι οι αξίες όλων των μεσαιωνικών κοινωνιών ήταν οι ίδιες. Η μεταφορά του «μεσαιωνικού νου» ταλανίζει πάρα πολλά βιβλία, ειδικά εκείνα που επιδιώκουν να υποστηρίξουν ότι οι άνθρωποι του Μεσαίωνα δεν σκέφτονταν «ορθολογικά» ως προς τη μία ή την άλλη έκφραση της κοινωνίας ή της θρησκείας· είναι κι αυτό άλλο ένα επιχείρημα στο οποίο δεν καταφεύγει το ανά χείρας βιβλίο. Η τιμή είχε, φυσικά, τις παραλλαγές της. Μπορεί γενικά να μην ήταν καθόλου ατιμωτικό για έναν άνδρα να έχει νόθα παιδιά (αν και σε ορισμένα μέρη –όχι σε όλα– κάτι τέτοιο συνιστούσε νομικό κώλυμα για τα ίδια τα παιδιά), αποτελούσε όμως κάτι το εντελώς ασυνήθιστο να θεωρεί κανείς, όπως συνέβαινε στην Ιρλανδία του ύστερου Μεσαίωνα, ατιμωτική τη μη αναγνώριση οποιουδήποτε εμφανιζόταν στην πόρτα κάποιου ισχυριζόμενος πως ήταν ένα τέτοιο νόθο παιδί – ειδικά οι αφέντες της Ιρλανδίας συμμαζεύαν πολλά τέτοια παιδιά, επί τη βάσει συνήθως αρκετά αβέβαιων ισχυρισμών.²⁴ Τουλάχιστον, μπορεί κανείς να πει ότι η προστασία της τιμής διά της βίας αποτελούσε μια αρκετά γενικευμένη πρακτική. Ήταν επίσης μια πολύ επιδεικτικά ανδροπρεπής πρακτική, όπως μας δείχνει ευθέως η ιστορία του Χραμνήσινδου· είχε πολύ περισσότερο να κάνει με την αρρενωπότητα παρά με τη θηλυκότητα. Μάλιστα, ήταν πιο επιδεικτικά ανδροπρεπής όταν οι άνδρες ήταν μεθυσμένοι, γεγονός που συνέβαινε πολύ συχνά – στην πραγματικότητα, πολλές αρχικές προσβολές που κατέληξαν σε πράξεις βίας συνέβησαν ενόσω οι άνθρωποι έπιναν (ο Εϊνάρδος, βιογράφος του Καρλομάγνου, ισχυριζόταν ότι του αυτοκράτορα δεν του άρεσε να πίνει· στην πραγματικότητα, ο ισχυρισμός αυτός δεν είναι ιδιαίτερος εύλογος, αλλά σίγουρα αποσκοπούσε στο να τον κάνει να ξεχωρίσει ως εξαιρετική περίπτωση ανθρώπου). Από την άλλη, η κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων μπίρας, υδρόμελου ή κρασιού ήταν όχι μόνο ένα ρίσκο, αλλά και ένα τυπικό στοιχείο στην εξασφάλιση της ίδιας της αφοσίωσης: αν συνέπινες με κάποιον άλλο, τότε είχατε υποχρεώσεις ο ένας απέναντι στον άλλο (πράγμα που ίσχυε και στην περίπτωση που συνέτρωγες μαζί του)· αν έπινες στο μέγαρο ενός αφέντη, είχες την υποχρέωση να πολεμήσεις για αυτόν, ενώ θα έχανες την τιμή σου αν δεν το έκανες. Υπάρχει ένα συνηθισμένο μεσαιωνικό λογοτεχνικό σχήμα λόγου και ορισμένες πραγματικές περιπτώσεις εχθρών οι οποίοι προσκαλούνται σε γεύμα με σκοπό τη σύναψη ειρήνης και οι οποίοι, στη συνέχεια, δολοφονούνται ενόσω τρώνε και πίνουν· ενδεχομένως, επρόκειτο για μια εύλογη στρατηγική, καθώς οι άμυνες των ανθρώπων εξασθενούσαν, μια στρατηγική όμως που ήταν πράγματι εξαιρετικά άτιμη.²⁵ Το ίδιο το «συμπίνειν», άλλωστε, ήταν κάτι το ανδροπρεπές· σε πολλές μεσαιωνικές κοινωνίες, οι ευπόληπτες γυναίκες αποτελούσαν σπάνιο είδος σε τέτοιες εκδηλώσεις, εξαιρουμένης της συζύγου του αφέντη και οικοδεσπότη, η οποία συνιστούσε ειδική περίπτωση.

Αυτά τα είδη κοινωνίας δεν φαίνεται να άφηναν μεγάλη ελευθερία στις γυναίκες. Μάλιστα, οι έμφυλοι ρόλοι μπορούσαν να είναι αυστηρώς οριοθετη-

μένοι· σε μια αγροτική κοινωνία, μόνο οι άνδρες επιτρεπόταν να οργάνουν και μόνο οι γυναίκες να γνέθουν υφαντά, ένας κανόνας που εμφανίζεται ευρέως διαδεδομένος στο χρόνο και το χώρο (στην Κίνα αποτελούσε ένα στερεότυπο). Στις περισσότερες μεσαιωνικές κοινωνίες, οι γυναίκες δεν μπορούσαν να ξεφύγουν ούτε κατ' ελάχιστον με το είδος της σεξουαλικής ελευθεριότητας που γινόταν αποδεκτό για τους ετεροφυλόφιλους άνδρες· ούτε και ανήκαν συνήθως στον κόσμο της βίας – οι άνδρες πολεμούσαν για αυτές. Ορισμένες φορές, οι γυναίκες δεν διέθεταν καν δημόσιο ρόλο· στην Ιταλία και την Ιρλανδία του πρώιμου Μεσαίωνα, για παράδειγμα, οι γυναίκες ήταν σύμφωνα με το νόμο ανήλικες, εκπροσωπούνταν νομικά καθ' όλη τη ζωή τους από τους άνδρες και δεν κληρονομούσαν εύκολα γη. Μολοντούτο, οι περιορισμοί αυτοί επί των γυναικών αποτελούσαν εξαίρεση, και πολλές άλλες μεσαιωνικές κοινωνίες επέτρεπαν τη γυναικεία κληρονομιά στον ίδιο βαθμό με την ανδρική, την εμφάνιση των γυναικών ενώπιον του δικαστηρίου, ακόμα μάλιστα (σπανιότερα) και τη συμμετοχή τους σε δημόσιες συνελεύσεις.²⁶ Βρίσκουμε επίσης γυναίκες που ασκούν την πολιτική εξουσία είτε για λογαριασμό των παιδιών τους μετά το θάνατο των συζύγων τους είτε, σπανιότερα –συνήθως κατά τη διάρκεια των ύστερων Μέσων Χρόνων–, ως κληρονόμοι, εν τη απουσία αρρένων αδελφών. Μάλιστα, ορισμένες αρχόντισσες όπως η Μαργαρίτα της Δανίας ή η Ισαβέλα της Καστίλης κατά τον 15ο αιώνα γνώρισαν μεγάλη επιτυχία. Στα κεφάλαια που ακολουθούν για τον πρώιμο Μεσαίωνα, θα συναντήσουμε επίσης μεγάλο αριθμό ισχυρών βασιλομητόρων.

Θα επανέλθω αναλυτικότερα στο ζήτημα των έμφυλων ρόλων στα συμφραζόμενα του ύστερου Μεσαίωνα στο Κεφάλαιο 10, όταν θα είμαστε επιτέλους σε θέση να πούμε πιο συγκεκριμένα πράγματα για περισσότερες γυναίκες απ' ό,τι απλώς για βασίλισσες και ανώτερες αριστοκράτισσες. Εντούτοις, προδικάζοντας όσα θα ακολουθήσουν, θα έλεγα ότι η βασική διαφορά μεταξύ των πρώιμων και των ύστερων Μέσων Χρόνων, σε μεγάλο τουλάχιστον τμήμα της Ευρώπης, συνίσταται στην αμφισημία των γυναικείων ρόλων καθώς η κοινωνία γινόταν σταδιακά πιο περίπλοκη· οι νομικοί περιορισμοί που κατά την πρώιμη περίοδο εμφανίζονται ενίοτε με απόλυτη σαφήνεια μοιάζουν στη συνέχεια συνήθως περισσότερο διαμεσολαβημένοι, παρά το γεγονός ότι η γυναικεία κληρονομιά δεν υπήρξε ποτέ γενναϊόδωρη (μάλιστα, σε πολλά μέρη έγινε από ορισμένες απόψεις δυσκολότερη) και ότι οι ρόλοι για τις γυναίκες ήταν ανά πάσα περίοδο οριοθετημένοι. Όπως ήταν, πρέπει να προστεθεί, και για τους άνδρες· για παράδειγμα, οι άνδρες που πραγματικά φοβόνταν τη βία, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται ενδεχομένως πολλοί από εμάς σήμερα, είχαν ελάχιστες πιθανότητες να ζήσουν πολλά χρόνια, αν είχαν την παραμικρή στρατιωτική ευθύνη· ελάχιστες ήταν και οι πιθανότητες που είχαν να τους σεβαστούν κοινωνικά σε ένα μέσο χωριό, εκτός κι αν τύχαινε να είναι κληρικοί, απαλλαγμένοι επομένως μέχρι

ενός ορισμένου σημείου από βίαιες πράξεις (θα πρέπει, ωστόσο, να προστεθεί ότι πολλοί κληρικοί συμμετείχαν σε πολέμους με ενθουσιασμό· από την άλλη, κληρικοί που ήταν πραγματικά αντίθετοι στη βία –και μάλιστα, άγαμοι– αντιμετώπιζονταν συχνά με μεγάλη περιφρόνηση για την αμφίσημη έμφυλη θέση τους). Όπως διαπιστώσαμε εξετάζοντας την τιμή, οι κανόνες για την ανδρική δημόσια συμπεριφορά μπορούσαν, αν και διαφορετικοί, να είναι εξίσου καταναγκαστικοί με εκείνους που διείπαν τη συμπεριφορά των γυναικών.²⁷ Μολοντούτο, οι πιο οριοθετημένοι ρόλοι ήταν ανέκαθεν οι ρόλοι των γυναικών. Η μεσαιωνική –και όχι μόνο, φυσικά– νόρμα ήταν ανδρική.

Όσον αφορά τη θρησκεία, θα ήταν κοινότοπο να πει κανείς ότι οι άνθρωποι του Μεσαίωνα ήταν θρήσκοι· οι άνθρωποι αυτοί, ωστόσο, είτε επρόκειτο για Εβραίους, μουσουλμάνους, ειδωλολάτρες, είτε για κάτι άλλο, εντάσσονταν σε αυτό που μέχρι τους ύστερους Μέσους Χρόνους αποτέλεσε στην Ευρώπη μια συντριπτική χριστιανική πλειονότητα (αν υπήρχαν άθεοι, αυτοί δεν εκφράζονταν σχεδόν ποτέ).²⁸ Η κοινοτοπία αυτή σχετίζεται συνήθως με την «ισχύ της Εκκλησίας», τους ιεροκλήρυκες που κρατούσαν τους λαϊκούς συμμορφωμένους, χρησιμοποιώντας απειλές αιώνιας καταδίκης στην πυρά της Κόλασης κ.ο.κ. Στην πραγματικότητα, αυτού του είδους το κήρυγμα αποτέλεσε πολύ περισσότερο ένα γνώρισμα της πρώιμης νεωτερικότητας, στο πλαίσιο των αντιμαχόμενων δογμάτων του προτεσταντισμού και του καθολικισμού· πριν από την περίοδο αυτή, οι κληρικοί ήταν συνήθως αρκετά ρεαλιστές ως προς το τι θα μπορούσαν να ζητήσουν από το ποίμνιό τους, και τούτο όταν πράγματι κατέφευγαν έστω και λίγο στο κήρυγμα – διότι το κήρυγμα, αν και υφίστατο ανέκαθεν, γνωρίζοντας περαιτέρω ανάπτυξη από τα τέλη του 12ου αιώνα και εξής, ουδόλως αποτέλεσε στην πράξη μια αυτόματη διαδικασία.²⁹ Είναι επίσης αλήθεια ότι, αν και οι κληρικοί διαμαρτύρονταν σε κάθε αιώνα για το πόσο λίγο ακολουθούσαν τις διδασκαλίες της Εκκλησίας οι λαϊκοί, μπορούσαν ωστόσο να βασίζονται στο γεγονός ότι το ποίμνιό τους αποδεχόταν πλήρως το βασικό περίγραμμα της χριστιανικής πίστης. Ομολογουμένως, αυτό που το εν λόγω ποίμνιο εκλάμβανε ως ένα τέτοιο περίγραμμα δεν συμφωνούσε πάντα με εκείνο που θεωρούσαν οι κληρικοί ότι θα έπρεπε να είναι. Οι κληρικοί αντέδρασαν στην κατάσταση αυτή με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικές περιόδους· κατά τη διάρκεια των πρώιμων Μέσων Χρόνων, επέκριναν με χαρακτηριστικό τρόπο ό,τι ισχυρίζονταν ότι αποτελούσε «ειδωλολατρικές» επιβιώσεις, ειδικά μορφές τυπικού που έμοιαζαν ασύμβατες με τις χριστιανικές διδασκαλίες· κατά τη διάρκεια των μετέπειτα αιώνων, οι διαμαρτυρίες ήταν πιθανότερο να αφορούν τις καθιερωμένες μορφές «ανήθικης» συμπεριφοράς ή, μετά περίπου το έτος 1000, αίρεσης – θεολογικών πεποιθήσεων, δηλαδή, που η Εκκλησία, είτε η λατινική είτε η ελληνική, θεωρούσε αντίθετες στις εκκλησιαστικές διδασκαλίες, ειδικά αν συνεπάγονταν την απόρριψη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Πρέπει να προστεθεί ότι οι λαϊκοί δεν

ήταν πάντοτε λιγότερο αυστηροί στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους από τους κληρικούς ηθικολόγους· ολόκληρο το μοναστικό κίνημα, καθώς και το κίνημα των αδελφών, ήταν λαϊκό (ο χειροτονημένος κλήρος αποτελούσε συνήθως μειονότητα στα μοναστήρια και, καθώς έπρεπε να απαρτίζεται από άνδρες, απουσίαζε παντελώς από τις γυναικείες μονές). Σε αυτές τις περιπτώσεις, άνδρες και γυναίκες επέλεγαν αυτόνομα μια ακραία συνήθως εκδοχή άσκησης της χριστιανικής πίστης, αν και η τελευταία συνήθως νομιμοποιούνταν από εξίσου ακραίες μορφές υπακοής σε ηγούμενους/ηγούμενες και, μέσω αυτών, στην ευρύτερη εκκλησιαστική τάξη, ενώ δεν συνεπαγόταν –ή, τουλάχιστον, υποτίθεται ότι δεν συνεπαγόταν– αυτόνομες μορφές πίστης. Στα Κεφάλαια 8, 10 και 12 θα δούμε τι συνέβη όταν ομάδες λαϊκών άρχισαν όντως να αναπτύσσουν τις δικές τους απόψεις γύρω από τη θεολογία και την πνευματικότητα, ειδικά από το 1150 περίπου και εξής. Εντούτοις, είναι σαφές ότι οι χριστιανοί λαϊκοί, είτε επρόκειτο για γνώστες των λεπτομερειών του δόγματος είτε όχι, είτε ήταν έτοιμοι να ακολουθήσουν όντως τις παραινέσεις των κληρικών είτε όχι –ειδικά εκείνες που είχαν να κάνουν με βαθιά ενστερνιζόμενες στάσεις όπως αυτές που αφορούσαν την έντιμη βία ή το σεξ–, πράγματι παραδέχονταν ότι η θρησκεία ήταν σημαντική, και μάλιστα, πανταχού παρούσα.

Τονίζω το παραπάνω σημείο όχι επειδή αμφισβητείται από κάποιον, αλλά επειδή ορισμένες από τις συνέπειές του δεν ακολουθούνται πάντοτε μέχρι τέλους. Οι ιστορικοί διαχωρίζουν συνήθως τα κοσμικά από τα θρησκευτικά κίνητρα, φέρνοντάς τα σε δυνητική και, ενίοτε, πραγματική αντιπαράθεση. Όταν οι αριστοκράτες ίδρυναν μοναστήρια ή έκαναν σε μοναστήρια μεγάλες δωρεές γης, τοποθετώντας στη θέση των ηγουμένων μέλη της οικογένειάς τους, το έκαναν άραγε ωθούμενοι από τα θρησκευτικά κίνητρα που επικαλούνται οι χάρτες δωρεάς τους (ανταπόδοση των επίγειων αγαθών με επουράνια αγαθά κτλ.) ή επειδή αυτού του είδους τα μοναστήρια μπορούσαν να παραμείνουν υπό τον έλεγχο των οικογενειών τους και να αποτελέσουν έναν μακροπρόθεσμο έγγειο πόρο, ενόσω οι οικογένειες μεγάλωναν και χωρίζονταν; Όταν οι βασιλείς τοποθετούσαν τους εφημέριους και τους άλλους διοικητικούς υπαλλήλους τους σε επισκοπικές έδρες, το έκαναν άραγε επειδή γνώριζαν ήδη πόσο καλοί θα ήταν οι συγκεκριμένοι άνδρες ως καθωσπρέπει και ηθικοί επίσκοποι ή επειδή προσπαθούσαν να ενισχύσουν τη βασιλική εξουσία σε διαφορετικά μέρη των βασιλείων τους, τοποθετώντας αξιόπιστους και πιστούς άνδρες σε εύπορα τοπικά προπύργια; Όταν οι γιοι του Φράγκου αυτοκράτορα Λουδοβίκου του Ευσεβούς τον εξανάγκασαν σε δημόσια μετάνοια το 833 (βλ. Κεφάλαιο 4), το έκαναν άραγε επειδή μια σημαντική μερίδα της φραγκικής πολιτικής τάξης έκρινε ότι οι αμαρτίες του ήταν τόσο μεγάλες, ώστε απειλούσαν την ηθική τάξη της Αυτοκρατορίας, ή επειδή ήθελαν να τον εξουδετερώσουν τελείως, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψει μια για πάντα την πολιτική εξουσία του σε αυτούς; Όταν οι Σταυροφόροι πήραν το σταυ-

ρό και έφυγαν για να κατακτήσουν την Παλαιστίνη το 1096 (βλ. Κεφάλαιο 6), το έκαναν άραγε επειδή ήθελαν, ως βαθιά αφοσιωμένοι ένοπλοι προσκυνητές, να πάρουν πίσω από τους μουσουλμάνους απίστευτους τους ιερούς τόπους μέσα στην Ιερουσαλήμ και γύρω από αυτήν ή μήπως η νέα αυτή σειρά θρησκευτικών δικαιολογιών ήταν το περιτύλιγμα μιας επαρκώς καταγεγραμμένης επιθυμίας ιδιοποίησης της γης άλλων ανθρώπων; Όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με τέτοια ερωτήματα, πρέπει σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις να απαντάμε καταφατικά σε αμφότερα τα σκέλη τους· το πιο σημαντικό όμως είναι να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν υπήρχαν δύο σκέλη: Τα δύο είδη κινήτρων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους, και ο νους των ανθρώπων του Μεσαίωνα δεν θα τα θεωρούσε διακριτά. Φυσικά, ορισμένοι πολιτικώς δρώντες ήταν πιο αδίστακτοι από άλλους, όπως ακριβώς ορισμένοι ήταν πιο θρησκόληπτοι από άλλους· μολαυτά, ούτε οι μεν ούτε οι δε θα θεωρούσαν αυτό που εμείς συνήθως αντιμετωπίζουμε ως δύο είδη ξεχωριστών κινήτρων, εκτός από την περίπτωση λίγων θρήσκων σκληροπυρηνικών. Η ιδιοτέλεια μεγάλου μέρους της μεσαιωνικής θρησκευτικής ρητορικής, ειδικά όταν πρόκειται για έργο των ισχυρών, δεν μας είναι παρά προφανής· δεν ήταν όμως υποκριτική. Ίσως ορισμένες φορές να ήταν πιο αποδεκτή (για μας), αν ήταν υποκριτική· σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, όμως, αυτοί οι άνθρωποι όντως πίστευαν όσα έλεγαν. Σε κάθε αποτίμηση της μεσαιωνικής πολιτικής δράσης, όσο προσεκτικά και πανούργα στοχευμένη κι αν είναι η τελευταία, πρέπει να συνυπολογίζουμε αυτή τη γνήσια πίστη.

* * *

Οι αρχικές αυτές παρατηρήσεις αποτελούν απλώς την αφετηρία για να κατανοήσει κανείς όσα θα ακολουθήσουν. Το υπόλοιπο του παρόντος βιβλίου θα επικεντρωθεί στις στιγμές αλλαγής και τις δεσπόζουσες ερμηνευτικές δομές, που σκιαγράφησα στο ξεκίνημα αυτού του κεφαλαίου. Από την αρχή μέχρι το τέλος του βιβλίου θα δούμε πώς το αρχικό αυτό πλαίσιο μπορεί και πρέπει να διαφοροποιηθεί για κάθε χρονική φάση βάσει των πραγματικών διαφορών: Οι πρώιμες μεσαιωνικές πρακτικές ήταν πολύ διαφορετικές από τις ύστερες, οι πρακτικές των Φράγκων πολύ διαφορετικές από εκείνες των Βυζαντινών κ.ο.κ. Αυτές οι διαφορές είναι που συνιστούν εν πολλοίς το ενδιαφέρον της μεσαιωνικής χιλιετίας. Τα μέρη, όμως, συνδιαμόρφωσαν το σύνολο. Πράγματι, οι μεσαιωνικές κοινωνίες χαρακτηρίστηκαν από παρόμοια οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά μοτίβα, τα οποία αξίζει κανείς να συγκρίνει και να εξηγήσει. Στο υπόλοιπο του ανά χείρας βιβλίου θα προσπαθήσω να προχωρήσω, όσο περισσότερο μπορώ, σε μια τέτοια σύγκριση και εξήγηση, παραμένοντας εντός των ορίων που μου θέτει η υποχρέωση της ανάλυσης χιλίων ετών στο ένα τρίτο του αντίστοιχου αριθμού σελίδων.